

Μνήμων

Τόμ. 40 (2023)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Από την Αυστρία στις ΗΠΑ: Οι Έλληνες και τα άλλα έθνη στις εφημερίδες της νεολογίας (1859-1865) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΗΟΥΡΗΣ, Η αποικιακή δημόσια Διοίκηση τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της Indian Civil Service ● ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ, Οι αχρητογράφητοι άνθρωποι της Σμόρνινς ● ΡΟΔΗΣ ΛΟΧΑΙΤΗΣ, Η «μακρά διάρκεια» των Μαρξιστικών ● ΠΩΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ, «Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσην τούτου». Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «σατραπίσκου» υπαλλήλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης ● ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΓΑ, Απόπειρα προσέγγισης μιας ιστορικής τομής: Πόλεμος και Κατοχή στα μηχανουργεία του Πειραιά ● ΡΑΥΜΟΝΟΣ ΑΛΒΑΝΟΣ, Η επικοινωνία του Πολέμου και ο πόλεμος της επικοινωνίας. Ο πολιτικός λόγος των δύο αντιπάλων του ελληνικού Εμφυλίου μέσα από τον Τύπο

50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΜΝΕ: ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Έφη Αβδελά, Αντώνης Λιάκος, Αλέξης Πολίτης, Σοφία Ματθαίου, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάκης, Πόπη Πολέμη, Χρήστος Τριανταφύλλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σάκης Δημητριάδης, Ηλίας Κολοβός, Ελένη Κυραμαργίου, Χρήστος Λούκος, Ιωάννα Πετροπούλου, Βάσω Σειρηνίδου, Μάριος Δημητριάδης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ελευθερία Ζέη, Νικόλας Πισσης, Βαγγέλης Σαραφής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης, Χρήστος Λούκος, Όλγα Κατσιαρόδη-Hering, Κατερίνα Δέδε, Χρήστος Χατζηγεωργίου, Αννέλα Καπουράνη, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

40

ΑΘΗΝΑ 2023

50 χρόνια ΕΜΝΕ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ, ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, ΜΑΡΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ, ΝΙΚΟΛΑΣ ΠΙΣΣΗΣ, ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΑΡΑΦΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.39711](https://doi.org/10.12681/mnimon.39711)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ Β., ΑΒΔΕΛΑ Ε., ΛΙΑΚΟΣ Α., ΠΟΛΙΤΗΣ Α., ΜΑΤΘΑΙΟΥ Σ., ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Π. Δ., ΠΟΛΕΜΗ Π., ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Χ., ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ Μ. Χ., ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Σ., ΚΟΛΟΒΟΣ Η., ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ Ε., ΛΟΥΚΟΣ Χ., ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Ι., ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ Β., ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Μ., ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., ΖΕΗ Ε., ΠΙΣΣΗΣ Ν., & ΣΑΡΑΦΗΣ Β. (2025). 50 χρόνια ΕΜΝΕ: Διάλογος για την ιστορία. *Μνήμων*, 40, 167–259. <https://doi.org/10.12681/mnimon.39711>

1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980
1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990
1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000
2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010
2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020

1971–2021

50 ΧΡΟΝΙΑ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΜΝΗΜΩΝ

ΠΕΜΠΤΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
24 ΚΑΙ 25 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2022

ΣΥΜΜΕΤΟΧΕΣ

Έφη Αβδελά, Ομότιμη καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Έφη Γαζή, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Μάριος Δημητριάδης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, ΕΚΠΑ
Σάκης Δημητριάδης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, ΙΜΣ/ΙΤΕ
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Διευθυντής ερευνών, ΙΙΕ/ΕΙΕ
Ελευθερία Ζέη, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Δημήτρης Καμούζης, Ιστορικός, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αναπληρωτής καθηγητής, ΕΚΠΑ
Ηλίας Κολοβός, Αναπληρωτής καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Χριστίνα Κουλούρη, Καθηγήτρια, Πρύτανης Παντείου Πανεπιστημίου
Ελένη Κυραμαργιού, Εντεταλμένη ερευνήτρια, ΙΙΕ/ΕΙΕ
Κώστας Λάμπας, πρώην Διευθυντής ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών
Αντώνης Λιάκος, Ομότιμος καθηγητής, ΕΚΠΑ
Χρήστος Λούκος, Ομότιμος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Ίκαρος Μαντούβαλος, Ερευνητής Γ' βαθμίδας, ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών
Σοφία Ματθαίου, Κύρια ερευνήτρια, ΙΙΕ/ΕΙΕ
Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Ομότιμος διευθυντής ερευνών, ΙΙΕ/ΕΙΕ
Ιωάννα Πετροπούλου, Ιστορικός, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
Νικόλας Πίσσης, Επίκουρος καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Πόπη Πολέμη, Ιστορικός, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού»/ΕΒΕ
Αλέξης Πολίτης, Ομότιμος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Βαγγέλης Σαράφης, Υποψήφιος διδάκτορας, ΕΚΠΑ
Βάσω Σειρηνίδου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Χρήστος Τριανταφύλλου, Συμβασιούχος διδάσκων, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Μαρία Χριστίνα Χατζιωάννου, Διευθύντρια ΙΙΕ/ΕΙΕ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Σάκης Δημητριάδης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ίκαρος Μαντούβαλος,
Σοφία Ματθαίου

1971-2021: 50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΝΗΜΩΝ
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Α' ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, 50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ (EMNE), 50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ: Ο τίτλος και το θέμα του πρώτου στρογγυλού τραπέζιού για τα 50 χρόνια της EMNE έμοιαζαν σχεδόν αυτονόητα, στο μέτρο όπου στο επίκεντρο του εορτασμού ήταν μια συλλογικότητα που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής ιστορίας στη Μεταπολίτευση. Δεν θα πρωτοτυπήσω, αν γράψω ότι η ίδια η ιστορία της δημιουργίας της EMNE και η μετεξέλιξή της, οι εκδοτικές σειρές της, ο *Μνήμων*, οι διαλέξεις της Τετάρτης, αποτελούν πολύτιμους δείκτες των μεταβολών που συνέβησαν στην ελληνική ιστοριογραφία μέσα σε μια πενήνταετία. Αν η ίδρυσή της υπήρξε αποτέλεσμα της ανάγκης για ελευθερία και διάλογο μέσα στον ζόφο της δικτατορίας, η μετεξέλιξή της, το 1975, από Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία σε Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, το 1975, αποτύπωνε τους νέους προβληματισμούς που γεννούσε η μετάβαση στη δημοκρατία. Η επικέντρωση στην ιστορία του νέου και νεότερου ελληνισμού, το αίτημα μιας καθολικής ιστορίας, η αναζήτηση νέων μεθοδολογικών εργαλείων, η στροφή προς τις ξένες ιστοριογραφίες, αποτελούσαν αιτήματα των καιρών συνδεδεμένα με μια συνολικότερη συζήτηση για την αναθεώρηση της μελέτης του παρελθόντος. Η έκδοση από την EMNE του *Μνήμονα* πρόσθεσε στα λιγοστά ιστορικά περιοδικά έναν από τους πιο χαρακτηριστικούς εκπροσώπους μιας ακμάζουσας, τα επόμενα χρόνια, ιστορικής κοινότητας. Στα χρόνια που ακολούθησαν, την κυριαρχία της Γαλλικής Σχολής στη δεκαετία του '70 και του '80 αντικατέστησε σιγά-σιγά η ισχυρή παρουσία της αγγλοσαξονικής ιστοριογραφίας, δίπλα στην οικονομική και κοινωνική ιστορία βρήκε θέση η διανοητική ή η ιστορία του φύλου, την ίδια ώρα

που οι παλαιοί μεταπτυχιακοί φοιτητές και φοιτήτριες καταλάμβαναν πανεπιστημιακές θέσεις σε όλη τη χώρα, ακολουθώντας την αλματώδη ανάπτυξη της ανώτατης εκπαίδευσης. Αλλαγές που αποτυπώθηκαν και στις περίφημες «γενιές» του *Μνήμωνα*, στις ολιγοπρόσωπες παρέες που ανανέωσαν ηλικιακά την Εταιρεία.

Εύλογα, λοιπόν, το πρώτο από τα στρογγυλά τραπέζια για τον εορτασμό της επετείου αφιερώθηκε στην ελληνική ιστοριογραφία της τελευταίας πενήνταετίας, σε έναν αδρό απολογισμό των σημαντικών στιγμών της, των κρίσιμων αλλαγών αλλά και των επίμονων συνεχειών της. Επισημαίνω τις πιο κομβικές: η ανάδειξη του/της ιστορικού ως μιας διακριτής επαγγελματικής και επιστημονικής ιδιότητας, η συγκρότηση μιας δυναμικής ιστορικής κοινότητας, οι παρεμβάσεις της στο δημόσιο πεδίο. Από την άλλη πλευρά, την περίοδο αυτή έλαβε χώρα η σημαντικότερη θεσμική διεύρυνση των ιστορικών σπουδών μέσα από τη δημιουργία νέων πανεπιστημιακών τμημάτων και τη σύνδεση της ιστορίας με άλλα γνωστικά πεδία (πολιτική επιστήμη, κοινωνική ανθρωπολογία κ.ά.), καθώς και η συγκρότηση οργανωμένων μεταπτυχιακών και διδακτορικών σπουδών. Παράλληλα, δημιουργήθηκαν μια σειρά από φορείς, μέσω των οποίων διευρύνθηκε η επιστημονική μελέτη της ιστορίας, καθώς και οι δυνατότητες της ιστορικής έρευνας (ερευνητικά ινστιτούτα, αρχεία, βιβλιοθήκες, μουσεία κ.ά.), φορείς οι οποίοι, μαζί με τα πανεπιστήμια, αποτέλεσαν τους χώρους επαγγελματικής αποκατάστασης για τους νεότερους συναδέλφους. Τέλος, υπήρξε μια εντυπωσιακή ανάπτυξη της βιβλιογραφικής παραγωγής για την ιστορία, απόρροια ενός διευρυμένου ενδιαφέροντος του ευρύτερου κοινού για τη μελέτη του παρελθόντος, καθώς και ένας σημαντικός διάλογος με τη διεθνή ιστοριογραφία. Ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της ιστοριογραφικής παραγωγής, ποια ήταν η συμβολή της EMNE σε όλες αυτές τις εξελίξεις;

Το δεύτερο ερώτημα που τέθηκε στο στρογγυλό τραπέζι, αφορούσε τη σχέση της ιστοριογραφίας της περιόδου με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της εποχής. Εάν, όπως γενικά θεωρείται, η ιστοριογραφία διαμορφώνεται σε ένα συνεχή διάλογο με τη συγκυρία, το ερώτημα αφορούσε το πόσο και πώς τα μείζονα γεγονότα της εποχής, η κατάλυση της χούντας, η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού κ.ά., επηρέασαν την τρέχουσα ιστοριογραφία, αποτυπώθηκαν στα κύρια έργα της; Αξίζει να σκεφτούμε λίγο την εξέλιξη της ελληνικής ιστοριογραφίας, συνδεδεμένη με τις διαδρομές της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας. Από το 1974 η έντονη πολιτικοποίηση των πρώτων ημερών της Μεταπολίτευσης και το αίτημα (να ξαναγραφτεί

η ιστορία» οδήγησε στην επανεξέταση της ελληνικής ιστορίας, σε μια στροφή προς τις απαρχές του ελληνικού κράτους, στον μακρό 19ο αιώνα, από τη δεκαετία του 1830 έως το πραξικόπημα του Γουδή και τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων. Η επομένη δεκαετία, η πρώτη της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, συνδέθηκε με τη στροφή προς την οικονομική και κοινωνική ιστορία, με τη δημιουργία νέων περιφερειακών πανεπιστημίων, ερευνητικών κέντρων, μορφωτικών ιδρυμάτων των τραπεζών, με μια αισιοδοξία για το μέλλον των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα. Η δεκαετία που ακολούθησε, ήταν ιστοριογραφικά η δεκαετία της συζήτησης γύρω από το μεταμοντέρνο αλλά και το έθνος και την εθνική ταυτότητα, τις μειονότητες, στον απόηχο της πτώσης του τείχους, της κριτικής στον μαρξισμό αλλά και της επανεμφάνισης των εθνικισμών στα Βαλκάνια, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα με το Μακεδονικό. Η πρώτη δεκαετία του 2000 σηματοδεύτηκε από τη συζήτηση για τη δεκαετία του 1940 και κυρίως για τον εμφύλιο πόλεμο, στο πλαίσιο ενός νέου αναθεωρητικού ρεύματος για την ιστορία, το οποίο συνδέθηκε με τις κατηγορίες για την ιδεολογική ηγεμονία της Αριστεράς. Οι «πόλεμοι της ιστορίας» κυριάρχησαν συχνά στο δημόσιο πεδίο αναδεικνύοντας την κρισιμότητα των αναγνώσεων του παρελθόντος για τις ταυτότητες του παρόντος. Μπορεί άραγε κανείς να μιλήσει για μια συνεχή διαδρομή, πόσο θα έπρεπε να επικεντρωθούμε στις τομές ή τις συνέχειες που χαρακτηρίζουν την ελληνική ιστοριογραφία στην ιστορική διαδρομή της;

Και το σήμερα; Ο τρίτος και τελευταίος κύκλος της συζήτησης στάθηκε στην πλέον πρόσφατη περίοδο και τις εξελίξεις γύρω από την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή. Το ερώτημα αφορούσε τις συνέπειες των τελευταίων χρόνων στη μελέτη και στην έρευνα του παρελθόντος. Τι σήμαινε λ.χ. η οικονομική κρίση για τη λειτουργία μιας σειράς θεσμών για την ιστορική έρευνα; Τα πανεπιστημιακά τμήματα και τα ερευνητικά κέντρα απώλεσαν ένα σημαντικό τμήμα του προσωπικού τους, επιστημονικού και διοικητικού, ενώ συρρικνώθηκε η χρηματοδότηση για την έρευνα. Ιδιωτικά αρχεία, μουσεία, βιβλιοθήκες έκλεισαν ή περιόρισαν το προσωπικό και την λειτουργία τους, ενώ η έρευνα όλο και περισσότερο συνδέθηκε με τα μεγάλα ευρωπαϊκά προγράμματα. Η υποβάθμιση των ιστορικών σπουδών συνδέθηκε με την πικρή επίγνωση της αδυναμίας εύρεσης μιας μόνιμης επαγγελματικής θέσης, της επισφάλειας ως σταθερού εργασιακού χαρακτηριστικού, ιδιαίτερα για τους νέους και νέες συναδέλφους. Από την άλλη πλευρά, η πανδημία, ο εγκλεισμός στο σπίτι, ο φόβος του συγχρωτισμού μετέβαλε όχι μόνο το πλαίσιο της διδασκαλίας αλλά και της έρευνας και της συγγραφής. Η ελληνική ιστοριογραφία

εισήλθε βίαια στην ψηφιακή εποχή της, χωρίς ακόμη να μπορούμε να κατανοήσουμε τις συνέπειες αυτής της αλλαγής. Πόσο όλες αυτές οι αλλαγές μετέβαλαν εν τέλει το τοπίο της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας; Ποιο είναι το κυρίαρχο συναίσθημα μέσα από τις εμπειρίες των τελευταίων χρόνων, ο φόβος ή η ελπίδα για όσα έρχονται;

Κοιτάμε το παρελθόν από το σήμερα. Και εύλογα κάθε απολογισμός κουβαλάει τη συγκυρία που δημιουργήθηκε, τη «στιγμή» του. Και σήμερα δεν μπορεί παρά να ατενίζουμε το μέλλον με σκεπτικισμό και συχνά με αγωνία για την εξέλιξη των ιστορικών σπουδών και γενικότερα της ιστοριογραφίας στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορούμε να ξεχνάμε αυτό που η ίδια η ιστορία της EMNE μάς δείχνει: ότι ζωντανό παραμένουν μόνο οι οργανισμοί εκείνοι που μπορούν να αλλάζουν, να ανανεώνονται, να διατηρούν το παλιό αλλά σε έναν διαρκή διάλογο με το νέο. Και κυρίως εκείνοι οι οργανισμοί που μπορούν να αναστοχάζονται το παρελθόν τους, να στέκονται κριτικά απέναντι στη διαδρομή τους, να κατανοούν τη θέση τους μέσα στο συνολικότερο πεδίο που συγκροτήθηκαν και του οποίου αποτελούν μέρος, όπως ο *Μνήμων* και η ελληνική ιστοριογραφία. Με χαμηλούς αλλά πάντα σταθερούς και επίμονους τόνους.

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ: Καταρχάς μια κουβέντα για το περιοδικό και την Εταιρεία που τιμάμε σήμερα. Ο *Μνήμων* αποτελεί τη μακροβιότερη εξωθεσμική συνάθροιση ιστορικών της εποχής μας. Δεν αναφέρομαι μόνο στο περιοδικό αλλά επίσης στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού και κυρίως στις συστηματικές συναντήσεις. Πώς συνέβη αυτό; Κατά τη γνώμη μου, ο *Μνήμων* μακροημέρευσε για δύο κυρίως λόγους: γιατί τροφοδοτήθηκε διαχρονικά από τις νεότερες γενιές των φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ (χάρη στους συναδέλφους και τις συναδέλφισσες που δίδαξαν και διδάσκουν εκεί), συμβάλλοντας στην πληθυσμιακή ανανέωση της κοινότητας των ιστορικών· και γιατί κατάφερε με τα χρόνια να κάνει τις συναντήσεις πόλο συνεύρεσης, παρουσίασης και συζήτησης γύρω από την ιστορική έρευνα, χώρο κοινωνικότητας συμπεριληπτικό, ανοιχτό και φιλόξενο. Και τούτο μολονότι οι διαφωνίες, οι αντιπαραθέσεις, οι αντιρρήσεις, ιδίως σε παλαιότερες εποχές, ήταν συχνές και έντονες.

Να θυμίσω επίσης εισαγωγικά, ότι για την περίοδο μέχρι το 2000 η διαδικασία συγκρότησης της σύγχρονης επαγγελματικής κοινότητας των ιστορικών έχει ιστορηθεί επανειλημμένα. Δεν πρόκειται να επαναλάβω εδώ πράγματα που έχουν πει άξιοι συνάδελφοι αλλά και εγώ

η ίδια αλλού. Θα πιάσω επομένως το νήμα από εκεί που το άφησαν οι προηγούμενοι. Θα απαντήσω με ενιαίο τρόπο, γιατί θεωρώ ότι οι τρεις ερωτήσεις που μας τέθηκαν, είναι αλληλένδετες.

Η επαγγελματική κοινότητα των ελλήνων ιστορικών μπήκε στη νέα χιλιετία σημαδεμένη από δύο μεγάλες ρήξεις που είχαν δρομολογηθεί αρκετά νωρίτερα. Και οι δύο χαρακτηρίζονται από έντονες δημόσιες αντιπαραθέσεις. Οι ρήξεις αυτές ανέτρεψαν μια απατηλή εικόνα ενότητας που υποτίθεται ότι χαρακτήριζε τη λεγόμενη «νέα ελληνική ιστορία», όπως αυτή συγκροτήθηκε τα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση, σε μεγάλο βαθμό έξω από ακαδημαϊκούς θεσμούς. Η πρώτη ρήξη αφορά τη σφοδρή αντιπαράθεση γύρω από τον μεταμοντερνισμό, είκοσι περίπου χρόνια αφότου είχε διχάσει την αμερικανική ιστορική κοινότητα αλλά και κάποιες ευρωπαϊκές. Όμως, αντίθετα με ό,τι συνέβη αλλού, στα καθ' ημάς η αντιπαραθεση αυτή δεν συνδέθηκε ποτέ με συγκεκριμένες εγχώριες ιστορικές μελέτες, γι' αυτό παρέμεινε μέχρι το τέλος μια σκιαμαχία και «ξεφούσκωσε» γρήγορα. Πάντως ένα καίριο ερώτημα δεν έχει απαντηθεί: γιατί οι ιστοριογραφικοί πειραματισμοί της εσπερίας και οι διαμεσολαβητές τους στα καθ' ημάς προκάλεσαν τόσο έντονες αντιδράσεις που πήραν τη μορφή υπαρξιακής διαμάχης μεταξύ δύο ιστορικών περιοδικών, των *Ιστορικών* και του *Historiein*; Θα είχε ενδιαφέρον να συζητηθεί κάποτε νηφάλια εκείνη η σύγκρουση.

Η δεύτερη ρήξη ήταν πιο σύνθετη και είχε πολύ πιο μακρόχρονες συνέπειες. Αναφέρομαι στις παρεμβάσεις σχετικά με τη δεκαετία του '40 και τη διαμόρφωση του λεγόμενου (νέου κύματος). Συνδεδεμένη με την τομή του 1989, τα συνέδρια για το τέλος του Εμφυλίου, το άνοιγμα των αρχείων στις πρώην ανατολικές χώρες και το μεγάλο συνέδριο για την ελληνική ιστοριογραφία του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, η αντιπαραθεση αυτή πήρε εξ αρχής στενό πολιτικό πρόσημο –όπως εξάλλου είχε και στις εκφάνσεις της σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες την ίδια περίπου περίοδο. Είχε όμως και συγκεκριμένη αναφορά σε ιστορικές μελέτες. Για πρώτη φορά μετά τη Μεταπολίτευση, αντιπαρατέθηκαν ρητά –αρχικά γύρω από τη δεκαετία του '40 αλλά αργότερα (και σήμερα) αναφορικά με ευρύτερες συνθέσεις της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας– ιστορικές ερμηνείες, ιστορικές θεάσεις του παρελθόντος, ιστορικές αναγνώσεις των πηγών, ιστορικά αφηγήματα.

Οι συνέπειες και από τις δύο αντιπαραθέσεις έγιναν ορατές στα χρόνια που ακολούθησαν: καθώς η στενή πολιτική πήρε το πάνω χέρι, ο ιστοριογραφικός πειραματισμός και οι μεθοδολογικές καινοτομίες περιορίστηκαν αισθητά, η δεκαετία του '40 μονοπώλησε το ενδιαφέρον των νέων ιστορικών, παλαιότερες περίοδοι, ακόμα και ο 19ος αιώνας και ο Μεσοπόλεμος, υποβαθμίστηκαν.

Παράλληλα, στο πλαίσιο νέων διεργασιών, άρχισαν να εμφανίζονται ιστορικές μελέτες και για πιο πρόσφατες περιόδους, που μέχρι τότε ανήκαν στη δικαιοδοσία των κοινωνικών επιστημόνων. (Η συνάδελφος ιστορικός του Βυζαντίου Τόνια Κιουσοπούλου έχει επανειλημμένα επισημάνει τον ισχυρό παροντισμό της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας.) Την ίδια εποχή εδραιώνεται η κοινωνική ιστορία, αποκτά όνομα η πολιτισμική ιστορία, ενώ σημαντική ώθηση γνωρίζουν οι μελέτες για τη μνήμη, την προφορική ιστορία και τη δημόσια ιστορία. Φυσικά αναφέρομαι εδώ σε τάσεις· καθόλου δεν έλειψαν σημαντικές συμβολές που δεν εντάσσονται σε αυτό το σχήμα. Όμως μοιάζει σαν η εστίαση του ενδιαφέροντος των νέων ιδίως ιστορικών να μετακινείται σε όλο και πιο πρόσφατες περιόδους. Αυτό γίνεται συνήθως γρήγορα, με λιγοστές συμβολές και όχι πάντα με μεγάλο ερευνητικό βάθος: πρώτα η μεταπολεμική περίοδος, μετά η δικτατορία, η μεταπολίτευση, η δεκαετία του '80... Νέα χωράφια, αρκετές ενδιαφέρουσες μελέτες, ενίοτε και νέα ερωτήματα.

Όλα αυτά συμβαίνουν σε ένα επαγγελματικό τοπίο εξαιρετικά διαφοροποιημένο σε σχέση με το παρελθόν: ήδη από τη δεκαετία του '90, μέσα πια στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, με μεταπτυχιακά προγράμματα, διδακτορικές διατριβές και τακτικές συναντήσεις υποψηφίων διδασκτόρων, η διαδικασία αναπαραγωγής της κοινότητας παρήγαγε τάσεις με κοινό ιδεολογικοπολιτικό, μεθοδολογικό ή θεματικό περιεχόμενο, που παρέπεμπαν σε συγκεκριμένα τμήματα ιστορίας ή συγκεκριμένους διδάσκοντες και διδάσκουσες. Τα πρώτα χρόνια άνοιξαν κάποιες θέσεις και η αναπαραγωγή εξασφαλίστηκε και θεσμικά. Όμως από την οικονομική κρίση και μετά η χρόνια υποχρηματοδότηση πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων επιδεινώθηκε και ανάγκασε πολλούς νέους διδάκτορες να ζουν στην επισφάλεια ή να μεταναστεύσουν.

Κι άλλα χαρακτηριστικά εμφανίζει η ιστορική κοινότητα της περιόδου από το 2000. Πρώτα και κύρια, την πρωτόγνωρη εξωστρέφεια, με την έννοια της παρουσίας στη διεθνή ιστοριογραφία, αγγλόφωνη κατά κύριο λόγο. Εκδόσεις μελετών, δημοσιεύσεις άρθρων, παρουσιάσεις σε συνέδρια, συνεργασίες σε ερευνητικά προγράμματα αυξάνονται αισθητά, θα έλεγα εντυπωσιακά. Έχει πάψει πια να προκαλεί έκπληξη ένα ελληνικό όνομα σε μια ξενόγλωσση δημοσίευση και όχι μόνο στα περιοδικά που εξειδικεύονται στη νεότερη ελληνική ιστορία.

Δεύτερο χαρακτηριστικό τα επαναλαμβανόμενα ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα, χάρη στα οποία χρηματοδοτήθηκαν διδακτορικές διατριβές, συλλογικές έρευνες αλλά και ατομικές έρευνες μεταδιδακτόρων ή διδασκόντων. Έτσι έγινε δυνατό να εκπονηθούν εξαιρετικές διδακτορικές διατριβές και

πλήθος διδάκτορες να εργαστούν σε ερευνητικά προγράμματα. Για πολλούς και πολλές αυτός έγινε τρόπος ζωής για χρόνια, καθώς νέες θέσεις σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα συνέχισαν να δίνονται με το σταγονόμετρο.

Τρίτο στοιχείο: η ιστορική κοινότητα που διαμορφώθηκε μέσα στα παραπάνω δεδομένα είναι πολυδιάστατη και πλουραλιστική και δεν περιορίζεται στους ακαδημαϊκούς ή τους ερευνητικούς θεσμούς. Ένα νέο φαινόμενο παρατηρείται: εξωθεσμικές ομάδες, συχνά θεματικές, ευέλικτες, που συγκροτούν δημοκρατικούς θύλακες επιστημονικής ανταλλαγής και κοινωνικότητας, είτε εμφανίζονται προς τα έξω είτε όχι. Ιστορία κάνουν οι παρέες, όπως ξέρουμε, μολονότι οι ιεραρχήσεις για το ποια ιστορία είναι σημαντική και ποια όχι καλά κρατούν...

Τέλος, τα χρόνια αυτά παρατηρείται μια εντυπωσιακή ζήτηση ιστορίας από το λεγόμενο «ευρύ κοινό». Θεωρείται συνήθως απότοκο των πολιτικών γεγονότων, αλλά θεωρώ ότι χρειάζεται περισσότερη σκέψη για να εντοπίσουμε τα αίτια της. Κατά τη γνώμη μου, σημαντικό παράγοντα αποτέλεσε ο εκδημοκρατισμός της πρόσβασης στη γνώση με το διαδίκτυο. Πάντως η ζήτηση συνέβαλε οπωσδήποτε στο να εμφανιστούν οι πρώτες συνθέσεις ελλήνων ιστορικών, σπάζοντας για πρώτη φορά το μονοπώλιο των ξένων ελληνοιστών. Μολονότι όσες γράφτηκαν από επαγγελματίες ιστορικούς παραμένουν ακόμα λιγοστές, κάλυψαν ένα σημαντικό κενό στη διδασκαλία και έγιναν μεγάλες εκδοτικές επιτυχίες. Ωστόσο οι συνθέσεις γίνονται συγχρόνως ιδεολογικό όπλο στην αντιπαράθεση ιστορικών ερμηνειών και στην αναζήτηση «νέων αφηγημάτων». Το ζήτημα συζητιέται συστηματικά και νηφάλια στο τελευταίο τεύχος των *Ιστορικών* (τχ. 75, 2022). Είμαι σίγουρη ότι θα θιγεί και σήμερα.

Να λοιπόν πώς επηρεάζουν τους διαύλους για την ανανέωση της σύγχρονης ιστοριογραφικής έρευνας, θεσμικούς ή εξωθεσμικούς, πολιτικά γεγονότα και κοινωνικές μεταβολές της τελευταίας εικοσιπενταετίας. Όμως η επίδραση δεν είναι άμεση: αντίθετα, είναι βραδυφλεγής και ετεροβαρής. Η ιστορική έρευνα απαιτεί χρόνο. Όταν ξέσπασε το Μακεδονικό δεν υπήρχε τίποτα στα ελληνικά για να δώσει κανείς στα προπτυχιακά μαθήματα. Σήμερα, είκοσι χρόνια μετά, διαθέτουμε ένα σοβαρό σώμα μελετών. Όμως για το μεταναστευτικό ή το προσφυγικό, ακόμα και για την οικονομική κρίση, οι σχετικές ιστορικές έρευνες παραμένουν ευάριθμες, ίσως επειδή είναι ακόμα νωρίς. Ίσως έτσι εξηγείται και η απήχηση που έχει η δημόσια ιστορία, η οποία καταγράφει πιο άμεσα τους περιρρέοντες κραδασμούς.

Πάντως, αυτό που κυρίως επηρεάζεται από τα γεγονότα και τις μεταβολές που βιώνουμε είναι, θεωρώ, τα ερωτήματα που θέτουμε στο παρελθόν. Τα ερωτήματα εκβάλλουν σε θεματικές ως τρόποι δίδου σε αυτό το παρελθόν

και αναμφίβολα οι ιστορικές θεματικές έχουν διευρυνθεί και ανανεωθεί τις δύο τελευταίες δεκαετίες: ιστορία της νεότητας, ιστορία της σεξουαλικότητας, ιστορία της υγείας, ιστορία του εγκλήματος, ιστορία των συναισθημάτων και πολλά άλλα. Άλλες παλαιότερες, που εμφάνισαν ύφεση για μια περίοδο, επανακάμπτουν δυναμικά: η ιστορία της εργασίας, η ιστορία των γυναικών και του φύλου, η οικονομική ιστορία, η πολιτική ιστορία. Οι αναφορές είναι αυθαίρετες και ενδεικτικές, αλλά ο ρόλος των προσώπων σημαντικός.

Όσα προηγήθηκαν αφορούν έρευνες που αναφέρονται στην ελληνική ιστορία, όπως κι αν εννοιολογείται αυτή κάθε φορά, είτε ως εθνική ιστορία είτε ως τμήμα ευρύτερων γεωγραφικών ή πολιτισμικών πλαισίων. Η μη ελληνική ιστορία που παράγεται στα ελληνικά πανεπιστήμια εδώ και κάποια χρόνια (ευρωπαϊκή, αμερικανική κ.ά.) έχει ειδικά ζητήματα να αντιμετωπίσει, που δεν έχω εδώ χρόνο να τα αναπτύξω. Έχω αναφερθεί αλλού σ' αυτά (<https://europedebate.hypotheses.org/301>, 1.11.2020).

Ωστόσο, παρά την επέκταση της εγχώριας ιστοριογραφίας, τη διάχυσή της, τον εμπλουτισμό και την εξωστρέφειά της, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι απέχει πολύ από το να έχει ενταχθεί στη διεθνή ιστοριογραφία. Οι Έλληνες και Ελληνίδες ιστορικοί που εργαζόμαστε και παράγουμε στην Ελλάδα δύσκολα πετυχαίνουμε να ενσωματώσουμε τη δουλειά μας σε διεθνείς συζητήσεις στο πεδίο μας, να τις εμπλουτίσουμε με το ελληνικό παράδειγμα. Χώρια από το ότι η Ελλάδα είναι μικρή χώρα, τα ελληνικά μικρή γλώσσα, το ενδιαφέρον των ξένων εκδοτών περιορισμένο, χρειάζεται να στοχαστούμε πιο συστηματικά ποια είναι –ποια μπορεί να είναι– η ίδια η αξία του ελληνικού παραδείγματος στα πεδία που η καθεμιά και ο καθένας μας επεξεργάζεται. Οι έρευνες που υιοθετούν διεθνικό χαρακτήρα –έρευνες που συνήθως εκπονούν συνάδελφοι και συναδέλφισσες που εργάζονται σε ξένα πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα– μοιάζει σήμερα να πετυχαίνουν περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση.

Ωστόσο η εσωστρέφεια παραμένει παρούσα. Όχι μόνο ως προς την ξένη ιστοριογραφία αλλά και ως προς εκείνη της εγχώριας διπλανής πόρτας, εκείνη που αφορά θεματικά πεδία τα οποία στην άτυπη αλλά απολύτως υπαρκτή ακαδημαϊκή ιεραρχία ταξινομούνται ως δευτερεύοντα, ως «όχι και τόσο ιστορία». Σημαντικά έργα δεν διαβάζονται και δεν παραπέμπονται, οι νέοι ιστορικοί δεν μαθαίνουν καλά πώς να συνδιαλέγονται με την υπάρχουσα ιστοριογραφία και όχι μόνο με την πιο πρόσφατη δημοσίευση, ενώ η κριτική και ο διάλογος χωρίς αντιπαραθέσεις και ρήξεις λείπουν σταθερά. Αλλά και η συνομιλία με μελέτες που παράγουν άλλες κοινωνικές επιστήμες δεν εμφανίζεται καθόλου συστηματική: είναι πιο προφανής με την ιστορική κοινωνιολογία, έχει

ενταθεί πρόσφατα με την πολιτική επιστήμη, παραμένει σπανιότερη με την κοινωνική ανθρωπολογία.

Σε μια πρόσφατη συνέντευξή του ο Κάρλο Γκίνσμπουργκ αναγνώρισε το διαδίκτυο ως τη σημαντικότερη ανατροπή στη σύγχρονη ιστορική έρευνα (<https://www.versobooks.com/en-gb/blogs/news/5481-fascism-has-a-future-carlo-ginzburg-interviewed-by-joseph-confavreux>, 4.11.2022). Στην περίοδο της καραντίνας πολλοί και πολλές σωθήκαμε χάρη στο διαδίκτυο, πρώτα και κύρια επειδή μας επέτρεψε να διατηρήσουμε μια στοιχειώδη κοινωνικότητα, έστω εικονική. Όμως άλλαξε τον τρόπο που οι νέοι ιστορικοί συγκεντρώνουν τις πηγές τους και τη βιβλιογραφία τους, διευκολύνοντας την πρόσβαση, από τη μια, οριοθετώντας την αναζήτηση, από την άλλη, ενίοτε και χωρίς συναίσθηση για τη διαφορά ανάμεσα στο αρχείο και την ψηφιακή του εικόνα. Ακόμα περισσότερο, η οικονομική κρίση των δέκα, δεκαπέντε τελευταίων χρόνων έχει αφήσει βαριά τη σκιά της στην κοινότητα των ιστορικών, όπως και η ένταξη των ελληνικών πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων στο νεοφιλελεύθερο παράδειγμα. Σήμερα για κάθε θέση που προκηρύσσεται αραιά και πού οι υποψηφιότητες αθροίζονται σε μεγάλους αριθμούς και τα προσόντα των υποψηφίων θα έφταναν στην εποχή μου για πολύ υψηλότερες βαθμίδες από εκείνη του επίκουρου καθηγητή. Σήμερα θέλει μεγάλη τόλμη για να ξεκινήσει κανείς μια διδακτορική έρευνα στην ιστορία. Απαιτεί χρηματοδότηση από κάποιο πρόγραμμα, γιατί λίγες οικογένειες μπορούν πια να επωμιστούν το οικονομικό βάρος. Και η επισφάλεια, η ανεργία των διδακτορούχων караδοκούν. Αλλά και γενικότερα, και όχι μόνο στα καθ' ημάς, η ιστορία, οι κοινωνικές επιστήμες, υποβαθμίζονται και περιορίζονται γιατί θεωρείται ότι δεν μπορούν να συνδεθούν με την «παραγωγή», γιατί αυτή η έρευνα δεν παράγει προφανές κέρδος.

Τι φοβάμαι και τι ελπίζω; Σκιαγράφησα ήδη το σημερινό τοπίο μάλλον με ζοφερά χρώματα. Όμως περισσότερο από την οικονομική ένδεια και τη θεσμική περιθωριοποίηση, προσωπικά φοβάμαι την ομοιομορφία της ιστορικής γραφής, τον εξοβελισμό της θεωρίας, την έλλειψη μεθοδολογικού πειραματισμού αλλά και την υπαγωγή της ιστορίας των ιστορικών στην ιδεολογικοπολιτική διαμάχη ή και στον ίδιο κανονιστικό λόγο που διέπει διαχρονικά την ιστορία που διδάσκεται στο σχολείο, αυτήν που επικαλούνται οι κυβερνώντες στους λόγους τους. Αντίθετα, περισσότερο ελπίζω στο πάθος και την περιέργεια που παρακινούν νέες και νέους να γίνουν ιστορικοί, στην αντοχή όσων αντιμετωπίζουν τη δυστοπία των πανεπιστημίων και επιδιώκουν να διατηρήσουν στα τμήματά τους τη συλλογικότητα, ελπίζω στη φαντασία, την ευρηματικότητα και την επιμονή όσων από μας εξακολουθούμε να επιθυμούμε να «κάνουμε ιστορία».

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΡΑΒΑΚΙ ΤΟΥ ΜΝΗΜΟΝΑ: Νομίζω ότι η επέτειος της 50ετίας του *Μνήμονα* έρχεται σε μια εποχή που θα μπορούσε να την χαρακτηρίσει κανείς ως το παρατηρητήριο της νεοελληνικής ιστορίας. Δηλαδή τα 200 χρόνια του 1821, τα χρόνια 100 του 1922 και τα 50 χρόνια της Μεταπολίτευσης. Πρόκειται για τους τρεις από τους τέσσερις πυλώνες της εθνικής-συλλογικής μας μνήμης· ο τέταρτος είναι η δεκαετία του '40: Πόλεμος, Αντίσταση και Εμφύλιος.

Και η επέτειος του *Μνήμονα* δεν είναι ανεξάρτητη από αυτές τις κομβικές ιστορικές στιγμές που ανακαλούμε. Γιατί κάθε μια από αυτές τις επετείους είναι ένας Χρονοτόπος (Μπαχτίν). Τους αποδίδουμε όχι μόνο την πράξη που τις χαρακτηρίζει, ούτε μόνο τα γεγονότα της αντίστοιχης χρονιάς, αλλά και τις πολιτισμικές εξελίξεις και τις σημασίες που συντείνουν στη δημιουργία της φυσιογνωμίας του γεγονότος σε προηγούμενα ή σε επόμενα χρόνια.

Κατά τη γνώμη μου, η δημιουργία του *Μνήμονα* (της κοινότητας και του στυλ *Μνήμονα*) ανήκει στον χρονοτόπο της Μεταπολίτευσης, σ' αυτή δηλαδή τη στιγμή που η ελληνική κοινωνία εγκυμονεί –από τη δεκαετία του '60 και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας– μείζονες αλλαγές, δηλαδή το άλμα από τη μετεμφυλιακή εικοσιπενταετία σε μια νέα περίοδο, που αποκαλούμε άλλωστε στη διάρκειά της Μεταπολίτευση. Και όπως η Μεταπολίτευση δεν είναι ένα στιγμιαίο γεγονός, έτσι και η δημιουργία του *Μνήμονα* δεν είναι καρπός μόνο της αρχικής του ίδρυσης το 1972, αλλά της σταδιακής προσαρμογής του σε ένα νέο πνεύμα («αποκρατικοποίησης» και εκδημοκρατισμού της ιστορίας).

Η ίδια η Μεταπολίτευση με τη σειρά της απαιτούσε έναν νέο τρόπο αντίληψης του εθνικού παρελθόντος, μια νέα αντίληψη της ιστορίας, και εδώ ο *Μνήμονας* δεν προσαρμόστηκε απλώς στο πνεύμα αλλά συνέβαλε σε αυτό. Λειτουργήσε ως ένας κήπος καλλιέργειας νέων ιστορικών. Αναπλήρωσε αυτό που δεν γινόταν στα πανεπιστήμια. Για μια ολόκληρη εποχή έγινε σχεδόν μονόδρομος για τη διαμόρφωσή τους. Ο όρος «ανανέωση» των ιστορικών σπουδών, («νέα ιστορία»), χαρακτηρίζουν αυτή τη λειτουργία.

Και από μια άλλη πλευρά: Όπως η Μεταπολίτευση δεν ήταν μια στιγμή αποκατάστασης του κοινοβουλευτισμού αλλά μια δεκάχρονη πορεία μεταρρυθμίσεων στη δημοκρατία, έτσι και ο *Μνήμονας* τη φυσιογνωμία του δεν την απέκτησε στη στιγμή της ίδρυσής του αλλά σε μια πορεία χρόνων ωρίμασης και ώσμωσης του ιστοριογραφικού πεδίου.

Εκείνο το οποίο θέλω να τονίσω είναι η καταπληκτική διάρκεια της λειτουργίας ενός θεσμού που δεν είναι κρατικός, που δεν βασιίζεται παρά σε αυτό που συνήθως ονομάζουμε κοινωνία των πολιτών. Η διάρκεια λει-

τουργίας, με περιοδικό και συναντήσεις, είναι από μόνη της ένα ζήτημα που αξίζει να το σκεφτούμε αυτό καθεαυτό, και μάλιστα σε μια χώρα που έχει κατηγορηθεί για την καχεξία της κοινωνίας των πολιτών και τον κρατικισμό της. Και έχεις επίσης μια επαγγελματική ομάδα που συγκροτείται γύρω από αυτό τον άτυπο θεσμό. Και παραμένει ζωντανή. Γιατί; Αυτό νομίζω πως είναι το κύριο ερώτημα που αξίζει να μας απασχολήσει.

Παραμένοντας στην ευρύτερη προβληματική που θέλει τον *Μνήμονα* παιδί του ανανεωτικού πνεύματος της Μεταπολίτευσης, θα σταθώ και σε μιαν άλλη πλευρά: Την κοινωνική της ανόδου δηλαδή στον χώρο της ιστορίας και των φιλολογικών ή κοινωνικών σπουδών, στα πανεπιστήμια και στα ιδρύματα, νέων που δεν προέρχονταν από τις οικονομικές και πνευματικές ελίτ της χώρας, παιδιών των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Και όχι μόνο ανδρών αλλά και γυναικών. Από την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Παπανούτσου, τον πολλαπλασιασμό των Πανεπιστημίων επί ΠΑΣΟΚ και τον Νόμο-Πλαίσιο, τον πολλαπλασιασμό των φοιτητών, την αθρόα χρηματοδότηση προγραμμάτων, όπως της Νέας Γενιάς, των προγραμμάτων των τραπεζών, ζήσαμε μια άνοιξη, έναν εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης. Αυτή η άνοιξη έδωσε την ευκαιρία σε πολλά λουλούδια να ανθίσουν. Η σημειολογία του *Μνήμονα* παραπέμπει σε αυτό. Πενήντα χρόνια στο υπόγειο. Αρχικά σ' ένα υπόγειο στην Ισαύρων, στη συνέχεια σε ένα άλλο υπόγειο στη Λασκάρεως. Και τα δυο στην περιφέρεια των εμβληματικών Εξαρχείων. Θα μπορούσε να τη δει κανείς σαν μια under-ground υπόθεση (με την κυριολεκτική και τη μεταφορική σημασία), που γίνεται επίκεντρο κοινωνικότητας ενός κόσμου σε ανοδική κίνηση. Και τα παιδιά των καλών οικογενειών κατέβηκαν τα σκαλιά του *Μνήμονα* και αυτό διεύρυνε την επιρροή του. Είχε χρονικά όρια αυτή η επιρροή; Είχε.

Ας έλθουμε τώρα στη θεματολογία που τέθηκε για την αποψινή συζήτηση: «Οι μείζονες αλλαγές σε διάλογο με τις εκάστοτε πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις». Υπό την επιφύλαξη ότι μιλώντας για ιστορία δεν μιλάμε για εξέλιξη μιας επαγγελματικής ομάδας, ο καινοφανής διχασμός ανάμεσα στην (επιστημονική) ιστορία και τη δημόσια ιστορία είναι μάλλον μια επινόηση χωρίς βάση, γιατί η ιστορία είναι έτσι κι αλλιώς δημόσια. Η ραχοκοκαλιά της ιστορίας είναι η εκφορά δημόσιου λόγου. Και η κοινότητα των ιστορικών είναι ευρύτερη από την επαγγελματική ομάδα των ιστορικών. Καταρχάς, η κοινότητα των ιστορικών συγκροτήθηκε στη Μεταπολίτευση –και ανταποκρίθηκε στην ανάγκη μιας άλλης εικόνας των ελληνικών παρελθόντων, μιας άλλης ιστορικής συνείδησης. Επομένως ανταποκρίθηκε στο αίτημα της ανανέωσης των ιστορικών σπουδών. Συγκρότηση κοινότητας και θεματολογία πάνε μαζί.

Για την ανταπόκριση στο διάλογο ιστορίας και κοινωνικών εξελίξεων (που είναι ο τίτλος της σημερινής συζήτησης) θα περιοριστώ σε δύο σημεία:

α) Η περίοδος που διανύσαμε από το 1974 είχε ως κύριο χαρακτηριστικό την ενσωμάτωση της χώρας σε μια πορεία ευρωπαϊκής ενοποίησης, το οποίο, μεθερμηνευόμενον στα καθ' ημάς, σήμαινε τη διεθνοποίηση των κοινωνικών σπουδών και της ιστορίας. Νομίζω ότι στο αίτημα αυτό υπήρξε ανταπόκριση. Εκείνα επομένως τα αιτήματα που πρόβαλε αρχικά ο *Μνήμωνας*, με επίκεντρο τη γαλλική ιστοριογραφία, πραγματοποιήθηκαν με την πυκνότητα των δικτυώσεων και βέβαια με το διαδίκτυο. Συντομεύθηκαν οι χρόνοι. Η Ελλάδα δεν μπορούσε να αποτελεί πλέον απομονωμένη επαρχία που αποδελτίωνε τα ξένα περιοδικά που έφταναν στη βιβλιοθήκη του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, όπως γινόταν στη δεκαετία του 1960. Η ιστορική εκπαίδευση έγινε περισσότερο δια-εθνική (transnational). Φοιτητές, μεταπτυχιακοί, ερευνητές και πανεπιστημιακοί ταξίδευαν, μάθαιναν και δημοσίευαν συμμετέχοντας σε ευρωπαϊκά προγράμματα. Επομένως παρακολουθούσαν τις εξελίξεις και τα νέα ρεύματα. Εν τούτοις, αυτή η διεθνοποίηση δεν έφερε μεγαλύτερη καλλιέργεια της παγκόσμιας και ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα· ο συντριπτικά μεγάλος όγκος παραγωγής είναι προσανατολισμένος στην ελληνική ιστορία. Οι λίγοι που αποτόλμησαν εξωτικές εξορμήσεις πλήρωσαν τις επιλογές τους με αποκλεισμό από τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Το κύριο πρόβλημα όμως είναι ότι στις μεγάλες συνθέσεις και στα πιο εξωστρεφή έργα παραμένει εθνοκεντρική η ιστορία μας. Λ.χ. παρά τις καλές δουλειές γύρω από το 1821, το αφήγημα που κυριάρχησε ήταν πώς μια επαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μπήκε στο κλαμπ των ισχυρών κρατών της Ευρώπης. Στην επέτειο του 1922 κυριάρχησε το αφήγημα της Μικρασιατικής Καταστροφής ως τέλους της Μεγάλης Ιδέας. Η Ελλάδα συνεχίζει να ιστοριογραφείται ως ένας μοναχικός καβαλάρης που διασχίζει τον χρόνο, που έχει μεν σχέσεις με το περιβάλλον του, αλλά οι σχέσεις αυτές είναι εξωτερικές, ενώ, εν τέλει, η πορεία του εξαρτάται από τις δικές του ψυχικές δυνάμεις και την ορθότητα των επιλογών του, άποψη βέβαια που γλιστρά εύκολα σε μια φρονηματιστική χρήση της ιστορίας. Αν λοιπόν η διεθνοποίηση των ιστορικών σπουδών (με τον τρόπο που έγινε) αποτελεί την πιο ορατή αλλαγή στις ιστορικές σπουδές, ο *Μνήμωνας* μπορεί να καταγραφεί ως πρωτοπόρος στο αίτημα αυτό. Αλλά κάπου εδώ, και μέσα από αυτές τις διαδικασίες, εξαντλείται η ανανεωτική δύναμη του.

β) Το μεγάλο χαρακτηριστικό των πέντε δεκαετιών που πέρασαν ήταν η διεύρυνση του δημόσιου ενδιαφέροντος και για την ιστορία και για τα βιβλία ιστορίας. Οι τόποι ιστορίας πολλαπλασιάζονται εκθετικά, από τα

έντυπα στα ηλεκτρονικά, από τον γραπτό στον κινηματογραφικό λόγο, από τα ΜΜΕ στα ΜΚΔ. Κάποτε ιστορία έγραφαν λίγοι για λίγους, ύστερα λίγοι για πολλούς, τώρα πολλοί για πολλούς. Γράφουν, αναπαράγουν, μοιράζονται. Αυτή η τεράστια διεύρυνση, η οποία είναι μέρος μια μεγάλης πολιτισμικής αλλαγής από τον έντυπο λόγο στον ψηφιακό, που είχαμε την τύχη να την παρακολουθήσουμε σε αυτό το διάστημα, είχε πολλές συνέπειες τόσο ως προς την παραγωγή της ιστορίας όσο και ως προς τη διάδοσή της. Μια από αυτές τις συνέπειες είναι οι πόλεμοι ιστορίας, οι πόλεμοι μνήμης που συντάραξαν τις τελευταίες δεκαετίες πολλές κοινωνίες, και βέβαια την ελληνική.

Εδώ, μπορούμε να ακολουθήσουμε τρία νήματα.

Πρώτο, το ενδιαφέρον για τη μνήμη (και τις μνημονικές σπουδές και τις πρακτικές προφορικής ιστορίας) όχι ως μιας εναλλακτικής ή ανταγωνιστικής μεθόδου της ιστορίας αλλά ως ενός πολιτισμικού φαινομένου που επηρεάζει και την ιστορία. Έχουν ειπωθεί πολλά, αξίζει να ειπωθούν περισσότερα και να μελετηθεί αυτό το φαινόμενο απέξω και από μέσα, αλλά συνολικά ως πολιτισμικό φαινόμενο της εποχής.

Δεύτερο, τους μετασχηματισμούς της έννοιας και του περιεχομένου της κουλτούρας (η ιστορία ως πολιτισμικό κεφάλαιο, οι ταυτότητες, οι πόλεμοι ιστορίας). Η κουλτούρα γίνεται καθοριστικό πεδίο, στο οποίο διακυβεύεται το μέλλον των κοινωνιών. Οι μεγάλες παγκόσμιες πλατφόρμες (Google, Amazon, Netflix κ.λπ.) αναπτύσσονται στο πεδίο της κουλτούρας. Και μέσα σε αυτές η ιστορία παίζει μείζονα ρόλο, αλλά πέραν από τον έλεγχο των ιστορικών. Αναδεικνύονται τάσεις που σχετίζονται με τη μεταπολιτική ή, διαφορετικά, με την πολιτική-παιχνίδι ντυμένη με πολιτισμικούς όρους. Π.χ. μια σειρά ντοκιμαντέρ για την ελληνική ιστορία, που χρηματοδοτούνται και παίζονται σε μεγάλο κανάλι, μπορούν να αποκτήσουν πολλαπλάσια δύναμη από τα κείμενα των ιστορικών στα περιοδικά του κλάδου τους. Με δυο λόγια, εγκαθιδρύεται μια άλλη σχέση των ιστορικών με το κοινό τους. Αυτή η σχέση δεν καθορίζεται από τους προσανατολισμούς των ιστορικών. Συμβαίνει το αντίστροφο: Οι ιστορικοί συμμορφώνονται προς τις γενικότερες αναζητήσεις του κοινού. Ο διάλογος με τις ιστορικές εξελίξεις διαμεσολαβείται από αυτό το πεδίο της πολιτισμικής επικοινωνίας και, αν μιλούσαμε με όρους θεωρίας που διακρίνει το ιστορικό παρελθόν από το πρακτικό παρελθόν (όροι του Hayden White), θα λέγαμε ότι οι ιστορικοί ωθούνται προς το πρακτικό παρελθόν, προς το ελληνικό πρακτικό παρελθόν. Οι ιστορικοί σύρονται, θέλοντας και μη, σ' αυτές τις εξελίξεις. Κι εδώ δεν μετράει το «μα εμείς είμαστε επιστήμονες και κάνουμε τη δουλειά μας». Η ειδημοσύνη τους

μετράει, βέβαια, αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε σχέδια όπου το νόημα επικαθορίζεται και ετεροκαθορίζεται. Τα ζητήματα αυτά, όπως και η εισβολή των συναισθημάτων στην ιστορία –τραύμα, ενοχή, ταυτοτική επιβεβαίωση– θέτουν το ζήτημα όχι τι συνέβη στο παρελθόν αλλά ποιες είναι οι σχέσεις μας με το παρελθόν. Θέτουν, με δυο λόγια, το ζήτημα της θεωρίας της ιστορίας, κι εδώ –και αυτοκριτικά μιλώντας– καταγράφουμε μια μεγάλη απουσία και αποτυχία στην ελληνική κοινότητα των ιστορικών. Από αδιαφορία έως αλλεργία για τη θεωρία.

Το τρίτο ζήτημα είναι ποιος καθορίζει την ερευνητική ατζέντα. Στον 19ο αιώνα, και έως τα μισά του 20ού, την καθόριζε η δημιουργία και η ενίσχυση του έθνους- κράτους. Στη δεκαετία του '60 (Δυτικές χώρες) και του '70, ένα πεδίο γενικότερης αμφισβήτησης αλλά και ανόδου της συζήτησης των δικαιωμάτων άνοιξαν ρωγμές και νέα πεδία που αποτυπώθηκαν στη νέα κοινωνική ιστορία, στην πολιτισμική ιστορία, στην gender ιστορία και στις μετα-αποικιακές σπουδές. Αυτή ήταν μια μείζονα πρόκληση στις τροπές που είχαν έως τότε οι ιστορικές σπουδές, η οποία έγινε αισθητή στην Ελλάδα.

Πώς όμως κερδίζουν όλα αυτά τα χρόνια τα προς το ζην οι ιστορικοί; Είπαμε ότι από τα χρόνια της Μεταπολίτευσης η ιστορία τράβηξε ένα μεγάλο νεανικό κοινό που το απασχολούσαν διανοητικές περιέργειες πολιτικού, πολιτισμικού ή και ταυτοτικού χαρακτήρα. Το άνοιγμα των πανεπιστημίων εξασφάλισε σε μεγάλο βαθμό διεξόδους. Τι γίνεται όμως από την εποχή της κρίσης και έπειτα;

Στον καθορισμό της ερευνητικής ατζέντας το βάρος πέφτει κυρίως στα ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα. Προφανώς είναι σοφότερα από τις ελληνικές ερευνητικές ιεραρχήσεις της δεκαετίας του '80 με τις ατέρμονες καταλογογραφήσεις. Αλλά έχουν δυο συνέπειες. Η πρώτη είναι ότι δεν μπορούν οι νέοι ερευνητές να καταρτίσουν το δικό τους ερευνητικό πρόγραμμα. Πρέπει να ζήσουν, κι επομένως να κυνηγούν πολλές φορές διαφορετικά προγράμματα ή να βαφτίζουν τη χήνα-ψάρι, δηλαδή να συνταιριάζουν ανόμοια πράγματα. Η δεύτερη συνέπεια είναι ότι το αποτέλεσμα όλων αυτών των βραχυχρόνιων χρηματοδοτήσεων μοιάζει με ένα δωμάτιο με σπασμένες κούκλες. Ζούμε σε μια εποχή όχι brain drain αλλά brain waste. Δεν υπάρχει χώρος να αναπνεύσει ο νέος κόσμος που συγκινητικά αφιερώνεται στην ιστορία.

Με δυο λόγια, θετικός ο απολογισμός του μισού αιώνα ιστοριογραφίας. Ο Μνήμωνας κέρδισε ορμή από τον ανανεωτικό του ζήλο στις πρώτες δυο δεκαετίες, αλλά δεν ναυάγησε στη συνέχεια, γιατί έμεινε λίγο-πολύ στο περιθώριο των μεγάλων κυκλώνων που ανατάραζαν την

ιστοριογραφία (διαμάχη για την ιστορία και τη θεωρία, τα σχολικά βιβλία, το έθνος, την Κατοχή και τον Εμφύλιο). Πάθος και αδράνεια ήταν μια συνταγή μακροζωίας. Όταν άλλωστε έχεις κάνει κόπο να στήσεις ένα καραβάκι, πρέπει να πλέεις προσεκτικά στις καινούργιες θάλασσες και στ' άγνωστα νερά, για να μην αναποδογυριστεί και ναυαγήσει. Ευχόμαστε λοιπόν το καράβι του *Μνήμονα* –ως ένας χώρος δημόσιας συζήτησης της ιστορίας– με τους συνετούς καπετάνιους και το ανήσυχο πλήρωμα να μακροημερεύσει και να τα καταφέρει και στη νέα πεντηκονταετία.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, ΜΠΗΚΑΜΕ ΛΟΙΠΟΝ ΣΤΑ -ΗΝΤΑ...: Προτού πάμε στη νεοελληνική ιστοριογραφία, ίσως να ξεκινήσουμε αναλογιζόμενοι το πόσο άλλαξε ο κόσμος σ' ετούτα τα 50 χρόνια. Τώρα πια («Κόσμος») δεν είναι μόνο η Ευρώπη και η Αμερική, είναι και η Κίνα και η Ινδία και η Αφρική. Τώρα πια ο Κόσμος δεν μοιράζεται στις χώρες που συμπορεύονται είτε με την Αμερική είτε με τη Σοβιετική Ένωση καθώς και λίγα κράτη που τα ονομάζαμε τότε «τρίτος Κόσμος». Σήμερα πια οι πολιτικές, και συνακόλουθα οι οικονομικές επιλογές, βρίσκονται όλες στη μια πλευρά από τις δύο που υπήρχαν τότε ως πιθανές προοπτικές: έχουν όμως φουντώσει κάποιες άλλες ιδεολογίες, μπορεί εξίσου διανοητικές, που στηρίζονται όμως σε ρητά ομολογημένη μεταφυσική βάση – αναφέρομαι στον ισλαμισμό, μια κατάσταση που μας ήταν εντελώς αδιανόητη τότε. Και παράλληλα, μέσα σ' αυτήν την ευρεία πραγματικότητα, ο ειδικότερος χώρος που καλλιεργούσε και ο *Μνήμονας*, η γνώση και η κατανόηση του «ανθρώπινου φαινομένου» στηρίζεται σε διαφορετικά εργαλεία, όχι στο τυπωμένο ή χειρόγραφο χαρτί, παρά στην άυλη ηλεκτρονική αποτύπωσή του. Θυμάμαι μια φράση του Δημαρά, που σήμερα πια για πολλούς έχει χάσει ολότελα το νόημα της: «Στα σπίτια των λογίων πρέπει να βρίσκονται πάντα πολλά και καλά ξυσμένα μολύβια».

Ωρα να πιάσουμε το θέμα της συνάντησης, «50 χρόνια νεοελληνικής ιστοριογραφίας». Πώς ήταν τότε, τί άλλαξε ως σήμερα, πώς και πόσο. Αν αποφάσιζα, λοιπόν, να καταστρώσω την ιστορία αυτού του αντικειμένου, πώς θα ξεκίναγα, ποιες θα ήταν οι πηγές μου; Τα βιβλία; Τα περιοδικά; Οι παρέες, καλή ώρα οι «Μνήμονες», οι πανεπιστημιακές σχολές, τα συνέδρια; Δοκιμάζω μια πρόχειρη αναδρομή, να στήσω τα αγκωνάρια, να ιδεαστώ την πορεία, να συλλογιστώ κάπως. Σίγουρα ετούτη η αναδρομή στον μισόν αιώνα που πέρασε θα έχει έναν αρκετά αυτοβιογραφικό χαρακτήρα: συμπίπτει, άλλωστε, με την ατομική μου πορεία που μοιράζεται ανάμεσα στη φιλολογία και την ιστορία.

Μαμά του Μνήμωνα, μαμά και τόσων παρόμοιων δραστηριοτήτων υπήρξε η Δικτατορία. Η θεσμική καταπίεση είχε δημιουργήσει μικρές συλλογικότητες που τα μέλη τους συνδέονταν με τυπικά άρρητες, ολοφάνερές, ωστόσο, κοινές αντιλήψεις, ήταν «αντιχουντικοί», πρώτα και πάνω απ' όλα. Ξεκινάω λοιπόν την παράθεση· η συλλογικότητα που κατέληξε στην Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού πρωτοξεκίνησε το 1968 και πήρε πιο συγκεκριμένη μορφή το 1971 με την έκδοση του περιοδικού και με άτυπες ιδιωτικές συναντήσεις. Αυτά στην Αθήνα· τον Οκτώβριο του 1972 μια άλλη ομάδα συγκροτήθηκε στο Παρίσι, στη Σορβόνη, με τα σεμινάρια του Κ. Θ. Δημαρά – γύρω του Φίλιππος Ηλιού, Σπύρος Ασδραχάς, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Παναγιώτης Μουλλάς, Δημήτρης Σπάθης, Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου και άλλοι. Και την ίδια χρονιά, 1972, στη Θεσσαλονίκη ο Κωστής Μοσκόφ δημοσιεύει το *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου. Ιστορική μελέτη*, όπου πρώτη φορά εισάγεται στην ελληνική βιβλιογραφία η διάκριση της ροής του χρόνου, η έννοια της μακράς, της μικρής και της μεσαίας διάρκειας.

Επιστρέφω στην Αθήνα και αναφέρω τις ομιλίες και τα σεμινάρια της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Φεβρουάριος 1974 (ανάμεσά τους ένα του Βασίλη Κρεμμυδά για το εμπόριο) και αρχίζω την αναφορά των πιο σημαντικών, μεταχουντικών πια, γεγονότων:

Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, τέλη του 1974, εκδόσεις Σύγχρονα Κείμενα. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 1975 (αρχίζει να εκδίδεται το 1970, αλλά τα νεότερα χρόνια, 5 τόμοι, 1975-1980).

Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, πρόλογος Samir Amin, 1975, εκδόσεις Εξάντας.

Φίλιππος Ηλιού, *Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου*, 1976, 16 σελίδες, ανάτυπο από το περιοδικό *Αντί*.

Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας. Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά*, 1976· μετάφραση του σύνομου εγχειριδίου που συντάχθηκε στα γαλλικά το 1953· εγκαινιάζει τη σειρά «Ιστορική Βιβλιοθήκη» του Θεμέλιου, όπου εκδόθηκαν πολλά και σημαντικά ιστορικά βιβλία.

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-*

- 1922), Δεκέμβριος 1976· το δεύτερο βιβλίο της «Ιστορικής Βιβλιοθήκης» του Θεμέλιου.
- Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής κοινωνίας*, 1976, εκδόσεις Εξάντας.
- Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, 1977, εκδόσεις Ερμής.
- Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, 1977, εκδόσεις Εξάντας.
- Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, 1978, εκδόσεις Εξάντας.
- Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ΙΕ'-ΙΘ' αι.*, 1979, εκδόσεις Μέλισσα.
- Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Μάιος 1981, πρώτο, νομίζω, διεθνές συνέδριο με συγκεκριμένο θεματικό αντικείμενο.
- Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 1982, εκδόσεις Ερμής.
- Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, *Μεσογειακές οικονομίες. Ισοροπίες και διασυνδέσεις 13ος-19ος αιώνας*, Σεπτέμβριος 1983, μια ολόκληρη εβδομάδα, πάμπολλοι σύνεδροι, πολλοί ξένοι, μεγάλα ονόματα, μη νεοελληνιστές.
- Τα Ιστορικά*, Σεπτ. 1983 ως σήμερα.
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα - Ερμούπολη, Σεπτέμβριος 1984.
- Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Οκτώβριος 1984.
- Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 1984 ως σήμερα.
- Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, 1987, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, 1990, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης· οι δύο επόμενοι τόμοι της τριλογίας το 1994 (*Η εποχή του Κεφαλαίου*) και 1995 (*Η εποχή των Άκρων*). Ωστόσο ο Hobsbawm πρωτομεταφράστηκε το 1975 (*Ληστές και Επαναστάτες*).
- Ίστωρ, 1990 έως 2009, με διακοπή το διάστημα 1998-2005.
- Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βερετίας, *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Νοέμβριος 1991.
- Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την επο-*

χή του Φιλίππου του Β΄ της Ισπανίας, 1991, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (3 τόμοι, ολοκληρώνεται το 1998).

Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, 1997, ΕΛΙΑ· έχουν εκδοθεί ως σήμερα 3 τόμοι, που καλύπτουν την περίοδο 1801-1844.

Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 5 τόμοι, 1999-2009. *Αρχειοτάξιο*, Ιούνιος 1999 ως σήμερα.

Ιστορεΐν, 1999 ως σήμερα.

Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Σεπτέμβριος 2002, τα Πρακτικά είναι 2 τόμοι.

Σπύρος Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, 2003, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2 τόμοι.

Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, στην εφημ. *Τα Νέα*, 2003, αυτοτελώς το 2004, 9 τόμοι.

Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, 2004, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2 τόμοι (η γερμανική έκδοση το 1992).

Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, 2005, εκδόσεις Εστία, 2 τόμοι.

Περιοδικά γενικής παιδείας: *Αντί*, Σεπτέμβριος 1974 έως 2008· *Διαβάζω*, Ιανουάριος 1976 έως 2008· *Ο Πολίτης*, Μάης 1976 έως 1995 και 1998-2008· *Σύγχρονα Θέματα*, Μάιος 1988 ως σήμερα.

Ξαναπιάνω τώρα ν' αναసుστήσω με τον νου μου την εξέλιξη. Σίγουρα η ριζική αλλαγή συντελέστηκε στα χρόνια της δικτατορίας. Σοκαρισμένοι, και ηθικά και διανοητικά, στραφήκαμε –να πω οι Νεοέλληνες εν γένει;– προς την πρόσφατη ιστορία μας από το 1830 και ύστερα. Ήταν μια βούληση αυτογνωσίας αλλά και αντίστασης, νοητική έστω, για την πολιτική κατάσταση· μια βούληση που εκφράστηκε με την ξαφνική εκδοτική άνθηση κάθε είδους. Πολιτικά βιβλία, πρωτίστως ο Μαρξ και ο Γκράμσι κρέμονταν σ' όλα τα περίπτερα της Αθήνας· εξειδικεύω στα δικά μας αναφέροντας τις εκδόσεις Κάλβος (1968): ένα από τα πρώτα τους βιβλία η *Ελληνική Νομαρχία*, ένα άλλο το *Γλώσσα και ζωή του Ελισαίου Γιαννίδη*, μ' ένα εξώφυλλο που έγραφε «δεν έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα» – κάτι σαν σύνθημα γραμμένο στους τοίχους. Περνάω στα 1970· οι εκδόσεις Ερμής, με τη σειρά «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», βιβλία με ιστορική προοπτική και γερή επιστημονική τεκμηρίωση, αλλά βιβλία τσέπης, με στόχο δηλαδή το πλατύ κοινό. Η πολιτική, μάλιστα, αντίσταση δεν αφορούσε

μονάχα τη Χούντα, ήταν και προς τη συνολική διαδρομή του ελεύθερου ελληνικού κράτους, από το 1830. «Νόθα αστικοποίηση», «ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου»: ως αναφέρω ακόμα μια φράση του Δημαρά: τον είχε ρωτήσει εκείνα τα χρόνια η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου πότε θεωρούσε ότι κόπηκε η ορμή του Διαφωτισμού. «Στις 26 Μαρτίου 1821» ήταν η απάντηση. Πιστεύω πως αυτή ήταν η γενική τάση: μια αριστερού τύπου θεώρηση, αλλά προσοχή, ως ιδεολογική γραμμή. Γιατί το πιο βασικό βρισκόταν στην απεμπλοκή από τις εθνικιστικές παρωπίδες, στη θεματική ανανέωση –από την πολιτική εξιστόρηση στην κοινωνική οργάνωση– και ιδίως στη σοβαρή επιστημονική δουλειά από πολλούς. Αρχεία, βιβλιογραφίες, εξαντλητικές έρευνες, εδώ στην Ελλάδα, στα ξένα πανεπιστήμια· η Ιστορία, με κεφαλαίο γιώτα, ανανεώθηκε και πολλαπλασιάστηκαν τα φανερώματά της.

Έτσι, νομίζω, πορευθήκαμε, ιδεολογικά κάπως ευθύγραμμη, ως μια εποχή τουλάχιστον, δίχως έντονες αποκλίσεις και με διευρυνόμενο αριθμητικά, ενίοτε και θεσμικά, πληθυσμό. Σημειώνω τους καινούριους θεσμούς: το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, που στήθηκε στα 1980, και η βιβλιοθήκη του πολλαπλασίασε τις ερευνητικές μας δυνατότητες, αλλά το ερευνητικό του προσωπικό παρέμεινε περιορισμένο αριθμητικά. Το Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας που ιδρύθηκε το 1982 και λειτούργησε ως το 1991, χρηματοδότησε πολλές έρευνες κι εξέδωσε τα αντίστοιχα βιβλία· το ίδιο κι η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, γύρω στα 1995. Το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο, ένα από τα Ινστιτούτα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, λειτουργεί από το 1985. Το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, ιδρυμένο το 2004, δεν είναι βέβαια ακριβώς «ερευνητικό», αλλά έχει σημαντική εκδοτική παρουσία· επίσης μη ερευνητικό αλλά εξαιρετικά δραστήριο εκδοτικά ήταν και το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, από την επαναλειτουργία του μετά την πτώση της Χούντας. Την πορεία των καινούριων πανεπιστημίων πρέπει να τη σταθμίσουμε κάποτε προσεκτικά· ως προσθέσουμε, επίσης, ότι, δυστυχώς, από την είσοδο στον 21ο αιώνα, μπορεί και κάπως νωρίτερα, τα μεγάλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια συρρικνώνουν ή και κλείνουν τα νεοελληνικά τους τμήματα.

Είπα πριν λίγο πως οι ιδεολογικές τάσεις του σιναφιού είχαν μια πορεία ευθύγραμμη. Διευκρινίζω τώρα πως τα δέκα, πάνω-κάτω, τελευταία χρόνια προτάθηκε κι ακολουθήθηκε από –δεν ξέρω, αρκετούς, λίγους;– μια διαφορετική εποπτική θεώρηση της πορείας του νεοελληνικού κράτους, ολότελα διαφορετική –ορθότερα, αντίστροφη από την αρχική: παρά τα λάθη, παρά τα στραβοπατήματα, τα καταφέραμε σε γενικές γραμμές καλά ως κράτος. Κύριοι εκπρόσωποι ο Γιάννης Βούλγαρης κι ο Στάθης Καλύβας. Δεν σχολιάζω ούτε συζητώ· διαπιστώνω.

Β' ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥΣ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ: Οι εξελίξεις στη νεοελληνική ιστοριογραφία τα τελευταία 50 χρόνια αντανακλώνονται και στα περιοδικά, ορισμένα από τα οποία είχαν ήδη μια ιστορία κατά τη δεκαετία του 1970 και άλλα άρχισαν να εκδίδονται αυτήν την περίοδο. Ένα από αυτά ήταν και το περιοδικό της Εταιρείας μας. Ένα περιοδικό που, ας μου επιτραπεί να πω, δεν παρεξέκλινε ή τουλάχιστον προσπάθησε να μην παρεκκλίνει, όλα αυτά τα χρόνια, από τις προδιαγραφές που είχαν τεθεί εξ αρχής, προκαλώντας σε κάποιες περιστάσεις διαμαρτυρίες, παράπονα και παρεξηγήσεις. Σε εποχές που η σύνταξη μιας εργασίας δεν περιλαμβανόταν στις πανεπιστημιακές σπουδές, για πολλούς από εμάς μια δημοσίευση στον *Μνήμονα* συνιστούσε μαθητεία. Όλα τα περιοδικά ως εκφραστές ατόμων, ομάδων ή συλλογικών φορέων αποτύπωσαν τις τάσεις που διαμορφώνονταν μεταξύ των επαγγελματιών ιστορικών, ανάλογα βέβαια πάντα με τις προσλαμβάνουσες του καθενός και τις κατευθύνσεις των εκδοτών.

Καλέσαμε πέντε συναδέλφους να σχολιάσουν το θέμα με βάση την εμπειρία τους. Θέσαμε ορισμένα ερωτήματα.

Γενικά ερωτήματα:

- Πώς αποτιμάται γενικά η σχέση των περιοδικών με τις εξελίξεις στη νεοελληνική ιστοριογραφία; Υπήρξαν, ασφαλώς, συνέχειες αλλά και τομές. Μπορεί κανείς να τολμήσει μια γενική διαπίστωση για τον ρόλο τους συνολικά ή το καθένα ακολούθησε μια δική του ιδιαίτερη πορεία;
- Από την άλλη πλευρά, πόσο ισχύει η διαπίστωση ότι και οι δημοσιεύσεις τείνουν να αποκτήσουν έναν διαφορετικό χαρακτήρα ως προς το περιεχόμενο και συχνά και ως προς τη γλώσσα (ξενόγλωσσες δημοσιεύσεις);
- Η ψηφιακή έκδοση των περιοδικών αποτελεί επίσης μια αξιοσημείωτη τάση κατά τα τελευταία χρόνια. Ποια είναι η σημασία της;

Επί μέρους ερωτήματα:

- Πόσο συνεισέφεραν στην εξωστρέφεια της νεοελληνικής ιστοριογραφίας τα ξενόγλωσσα περιοδικά; Από αυτά άλλα είχαν ήδη μια ιστορία, όπως αυτά που εκδίδονταν στις βαλκανικές χώρες (π.χ. *Études Balkaniques*) και άλλα κυκλοφόρησαν κατά την περίοδο αυτή (π.χ. *Journal of Modern Greek Studies*), ορισμένα δε στην Ελλάδα (*Historein*, *Historical Review* / *La Revue Historique*).

- Κατά την περίοδο αυτή συνέχισαν τη δραστηριότητά τους και τοπικά περιοδικά τα οποία κινούνταν μεταξύ επιστημονικής ιστορίας, λαογραφίας, ιστοριοδιφίας και τοπικής μνήμης. Ποιος ήταν ο ρόλος τους στις νέες συνθήκες;
- Πώς αποτιμάται ο ρόλος ορισμένων μη ιστορικών περιοδικών (π.χ. *Αντί*, *Πολίτης*, *Σύγχρονα Θέματα*), τα οποία αποτέλεσαν πεδίο διαλόγου μεταξύ ιστορικών και μη;

Ένα στοιχείο της περιόδου ήταν επίσης η τάση για διάχυση της ιστορίας στο ευρύ κοινό μέσω περιοδικών τα οποία κινούνταν στο μεταίχμιο μεταξύ επιστημονικής ιστορίας και ιστορικής κουλτούρας (π.χ. τα ιστορικά περιοδικά των εφημερίδων).

Προφανώς κάθε ομιλητής μπορεί να συζητήσει ένα ή περισσότερα ερωτήματα ή οποιοδήποτε άλλο ζήτημα πιστεύει ότι συνδέεται με το θέμα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, ΤΑ ΤΟΠΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ,¹ Να λοιπόν που συγκεντρωθήκαμε και πάλι για να τιμήσουμε άλλη μια δεκαετία μεστόυ και αποδοτικού ιστορικού βίου της Εταιρείας Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, του «Μνήμονα», που αυτήν τη φορά σηματοδοτεί και τα πενήντάχρονά της. Πριν αρχίσω τη μικρή παρέμβασή μου για τα τοπικά περιοδικά, επιτρέψτε μου να θυμηθώ δύο στιγμιότυπα από το παρελθόν που νομίζω πως έχουν κάποια σχέση και με την επέτειο αλλά και με τα περιοδικά, για τα οποία ο λόγος.

Προσπαθώντας εδώ και πολλές ημέρες να βάλω κάποια τάξη στο χάος των φωτογραφιών –καθώς η φωτογραφία, έτσι όπως την ξέραμε έως πριν από λίγο, νομίζω ότι έχει ολοκληρώσει τον ένδοξο βίο της ή τέλος πάντων πνέει τα λοίσθια– έπεσα πάνω σε μια του 1992 με την επιγραφή επί του νότου: «από τα εικοσάχρονα του Μνήμονα»: η Μαρία (Καζανάκη), η Σοφία (Ματθαίου), ο Κώστας (Λάμπας), εγώ, κάποιος άλλος που δεν διακρίνεται καλά, όλοι με μαύρα... μαλλιά και νεανικά πρόσωπα, μπροστά σε ένα τραπέζι με ένα μπουκάλι κρασί. Αυτά. Ίσως κάποιος άλλος να θυμάται περισσότερα από αυτήν τη στιγμή: είχαν μόλις τα εικοσάχρονα... του Μνήμονα – ΕΜΝΕ.

Η άλλη ανάμνηση έχει σχέση με τα περιοδικά και ειδικότερα με τις μέρες που καταρτίζαμε τη *Βιβλιογραφία της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*. Φυσικά εμείς, οι τότε «βιβλιογράφοι», γνωρίζαμε τι είχαν ένα

1. Το κείμενο δημοσιεύεται στην προφορική του εκδοχή, δηλαδή όπως εκφωνήθηκε στην εκδήλωση για τα 50 χρόνια του Μνήμονα – ΕΜΝΕ, στις 25 Νοεμβρίου 2022.

επιστημονικό ιστορικό περιοδικό, που τότε αποδελτιώναμε. Αλλά στα μεγάλα τραπέζια της Εθνικής Βιβλιοθήκης οι υπάλληλοι κουβαλούσαν στους φερέλπιδες ιστορικούς και ένα σωρό από τοπικά περιοδικά, που ορισμένα τότε τα πιάναμε για πρώτη φορά στα χέρια μας, διαπιστώνοντας την αξία της αυτοψίας και κάποτε διασκεδάζοντας με την ιδέα ότι θα μπορούσαμε να εντάξουμε στη Βιβλιογραφία, χωρίς την επιτόπια έρευνα και αυτοψία, άρθρα με εντελώς παραπλανητικούς τίτλους...

Εφεξής κύλησε πολύς χρόνος και η επαφή με τα τοπικά περιοδικά σχεδόν έγινε ανάγκη, καθώς οι ιστορικές αναζητήσεις του ιστορικού, του έλληνα ιστορικού εν προκειμένω, αναπόδραστα θα τον οδηγήσουν στο ξεφύλλισμα και των τοπικών περιοδικών. Έτσι –και μολονότι, όταν η Σοφία με κάλεσε εκ μέρους της Εταιρείας να μιλήσω για τα τοπικά περιοδικά, είχα στο μυαλό να κάνω μια μικρή έρευνα γι' αυτά–, τελικά αποδείχτηκε ότι ένα παρόμοιο εγχείρημα ήταν πάνω από τις ατομικές και χρονικές ετοιμότητές μου και έτσι τα όσα θα πω είναι περισσότερο προϊόν εμπειρίας και καθόλου συστηματικής έρευνας, έτσι που κάθε παρέμβαση εκ μέρους των συναδέλφων που έχουν γνώση του θέματος, εκ των πραγμάτων θα αποτελέσει, πιστεύω, συμβολή στο ζήτημα των τοπικών περιοδικών.

Είναι φυσικά γνωστό σε όλους μας ότι με τον όρο τοπικά περιοδικά εννοούμε εκείνα τα έντυπα που σχετίζονται και των οποίων οι μελέτες που διατρέχουν τις σελίδες τους αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά σε ένα τόπο, ηπειρωτικό ή νησιωτικό, από τον οποίο συνήθως έχουν λάβει και το όνομά τους: *Κερκυραϊκά Χρονικά*, *Τρικαλινά*, *Λεσβιακά*, *Σεραϊκά Ανάλεκτα*, *Φωκικά*, *Σιφνιακά* και πάει λέγοντας. Μια εντελώς πρόχειρη καταμέτρηση, με τη βοήθεια ενός παλαιού καταλόγου του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης, απέδωσε ένα αριθμό κοντά στα εκατό περιοδικά του είδους, με τις επιμέρους ιδιαιτερότητές τους, τα οποία εξακολουθούν να εκδίδονται στη χώρα μας, με τακτική ή –τις περισσότερες– άτακτη χρονική συχνότητα.

Φυσικά εξαιρώ από την κατηγορία αυτή ιστορικά περιοδικά, τα οποία εκδίδονται είτε στην Αθήνα είτε σε άλλες επαρχιακές πόλεις, όπου λειτουργούν πανεπιστημιακές σχολές, δεδομένου ότι αυτά είναι συνδεδεμένα με επαγγελματίες ιστορικούς που αντιμετωπίζουν το ιστορικό φαινόμενο με άλλους όρους, που υπερβαίνουν την τοπικότητα. Παρά ταύτα, ακόμα και στην Αθήνα υπάρχουν περιοδικά με εντελώς τοπικό χαρακτήρα: μου έρχεται στο μυαλό λ.χ. το περιοδικό *Αθηναϊκά* και οπωσδήποτε θα υπάρχουν και άλλα. Άλλωστε, και όπου υπάρχουν πανεπιστημιακές σχολές, με τις *Επετηρίδες* τους, υπάρχουν και τοπικά περιοδικά και αυτό ίσως είναι και ένα θέμα συζήτησης.

Όπως συμβαίνει με παρόμοια φαινόμενα, όταν μιλάμε για περιοδικά και για τοπικά περιοδικά, βέβαια, στο μυαλό μας έχουμε, πρέπει να έχουμε, μια εταιρεία, ένα σύλλογο, ένα σωματείο, δηλαδή κάποιους ανθρώπους, μπορεί κάποτε και μόνο ένα-δύο πρόσωπα, που κάτω υπό ορισμένες συνθήκες είχαν την ιδέα μιας έκδοσης και μοιραία αναλαμβάνουν να πραγματοποιήσουν την όλη προσπάθεια, με ό,τι αυτό συνεπάγεται από όλες τις απόψεις. Κατά τούτο, πιστεύω, ότι τα καταστατικά των συσσωματώσεων αυτών και τα προλογικά κείμενα, συνήθως στον πρώτο τόμο κάθε περιοδικού, αποτελούν μια καλή πηγή για την περαιτέρω έρευνα του θέματός μας.

Προσεγγίζοντας τα τοπικά περιοδικά, όπως άλλωστε και κάθε σχετικό ιστορικό ζήτημα από άποψη περιεχομένου, που είναι το κύριο αντικείμενο της σημερινής εκδήλωσης, δεν μπορεί κανείς –εγώ τουλάχιστον– να αποφύγει τον εύλογο ιστορικό πειρασμό του εντοπισμού της χρονολογικής εμφάνισης των περιοδικών αυτών. Αν λοιπόν θέσουμε ως ένα πρώτο χρονικό όριο εντελώς σχηματικά το 1950, γνωρίζουμε ότι από τα τέλη του 19ου αιώνα και έως το 1950 εκδίδονται αρκετά τοπικά περιοδικά: *Θεσσαλικά Χρονικά*, *Κρητικά Χρονικά*, *Αρχαίον Θράκης*, *Μακεδονικά*, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, *Αρχαίον Πόντου* κ.λπ., για τα οποία –ή τουλάχιστον τα περισσότερα– μια παλαιά αναφορά του Κ. Θ. Δημαρά «ότι το τοπικό στοιχείο έχει φανερό την προέλευση από τη μητρόπολη» πιστεύω ότι ισχύει στις περισσότερες των περιπτώσεων και για ορισμένες περιπτώσεις φθάνει, ισχύει, έστω και παραλλαγμένο, ως τις μέρες μας.

Εν συνεχεία και κατά τις δεκαετίες 1950-1960, όταν η χώρα άφηνε πίσω της τις πολύ επώδυνες περιπέτειές της, εμφανίζεται ένας αρκετά μεγάλος, για τα ελληνικά δεδομένα, αριθμός τοπικών περιοδικών, τάση που θα συνεχιστεί με την ίδια συχνότητα και κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980, και εν συνεχεία θα γνωρίσει την ύφεση. Άλλωστε, σχεδόν όλοι οι ελληνικοί τόποι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο έχουν αποκτήσει ένα ή περισσότερα περιοδικά.

Ο προβληματισμός της Εταιρείας μας για τα περιοδικά αυτά αναδύεται από την παρατήρηση-ερώτημα: «Κατά την περίοδο αυτή συνέχισαν τη δραστηριότητά τους και τοπικά περιοδικά τα οποία κινούνταν μεταξύ επιστημονικής ιστορίας, λαογραφίας, ιστοριοδιφίας και τοπικής μνήμης. Ποιος ήταν ο ρόλος τους στις νέες συνθήκες; Υπήρξαν συνέχειες και τομές;»

Η συνέχεια, κατά τη γνώμη μου, είναι δεδομένη όσον αφορά τα τοπικά περιοδικά: πολλά από αυτά συνεχίζουν να στοιχίζονται πίσω από τα χαρακτηριστικά του ερωτήματος: λαογραφία, ιστοριοδιφία, τοπική μνήμη, θα πρόσθετα ότι ενίοτε εμφανίζεται στους υπότιτλους των εκδόσεων

αυτών και η αρχαιολογία. Έχω, ωστόσο, την εντύπωση ότι τα τελευταία χρόνια σε πολλά από αυτά και υπό τη μορφή της ιστοριοδιφίας, ο λαογραφικός χαρακτήρας υποχωρεί έναντι του ιστορικού. Ένα παράδειγμα προς αυτήν την κατεύθυνση, που εύκολα ανακαλώ, δεν μπορεί παρά να έχει σχέση με το σημαντικότερο περιοδικό του νησιού της καταγωγής μου (Λέσβος). Αν κανείς διαβάσει τον πρόλογο του Γρηγορίου Δημ. Βερναρδάκη στον πρώτο τόμο του περιοδικού *Λεσβιακά*, που αρχίζει να εκδίδεται το 1953, διαπιστώνει τη λατρεία του για τη λαογραφία και τον Νικόλαο Πολίτη και την έντονη επιθυμία του να υπηρετηθούν από τις σελίδες του περιοδικού οι λαογραφικές μελέτες. Έτσι, ο πρώτος τόμος του περιοδικού είναι η μελέτη του Παναγιώτη Νικήτα: *Λεσβιακό Μηνολόγιο*. Εφεξής, με το πέρασμα των χρόνων, η τάση θα υποχωρήσει σημαντικά και το περιοδικό θα αποκτήσει χαρακτηριστικά περιοδικού με έμφαση πιο πολύ στην τοπική ιστορία παρά στη λαογραφία και ίσως το ζήτημα αυτό σηματοδοτεί κάποια αλλαγή.

Με το παράδειγμα αυτό –το οποίο βέβαια δεν έχω την πρόθεση να αναδείξω σε γενικό– θέλω να επισημάνω ότι σε πολλά τοπικά περιοδικά ο ιστορικός προβληματισμός αρχίζει να εντείνεται, χωρίς να υποστηρίζω ότι το γεγονός αυτό μπορεί να οριστεί ως τομή. Είναι πάντως, κατά τη γνώμη μου, μια πραγματικότητα. Αν αναζητήσουμε τους λόγους αυτής της εξέλιξης, δεν μπορεί να μην επιστρέψουμε και πάλι στην παρατήρηση του Κ. Θ. Δημαρά ότι η μητρόπολη, οι άνθρωποι από τη μητρόπολη που σχετίζονται με οποιονδήποτε τρόπο με ένα ή με πολλά τοπικά περιοδικά, συντελούν στην εμφάνιση ενός γενικότερου ιστορικού προβληματισμού. Μόνο που, προσθέτω εγώ, τώρα η μητρόπολη (η Αθήνα, δηλαδή και η Θεσσαλονίκη) μπορεί να είναι, επιπλέον, και κάποια άλλη επαρχιακή πόλη με πανεπιστημιακή σχολή: η Κρήτη, τα Γιάννενα, η Κέρκυρα, ο Βόλος).

Εξάλλου, πιστεύω, ότι και οι επαγγελματίες ιστορικοί δεν εμφανίζουν πλέον την ισχυρή καχυποψία για τις ικανότητες των τοπικών λογίων και λαμβάνουν μέρος σε τοπικά συνέδρια ή οργανώνουν από κοινού με τοπικούς λογίους εκδηλώσεις με ιστορικό προβληματισμό, πράγμα που κατά τη δεκαετία του 1970 δεν ήταν και τόσο εύκολο για πολλούς λόγους.

Αλλά και, αντίστροφα, η τοπική ιστορία των τελευταίων χρόνων έως ένα βαθμό δεν ανταποκρίνεται στην εικόνα που κάποιος έλληνας ιστορικός εκθέτει ως «το αντικείμενο ενασχόλησης του ελεύθερου χρόνου τοπικών λογίων που εκδηλώνουν μέσα από αυτήν την αγάπη τους για τον τόπο τους και την κλίση τους για την παράδοση, σε μια κοινωνία που βρίσκεται υπό διαρκή εξέλιξη. Απευθύνεται στην τοπική κοινωνία και όχι στους ακαδημαϊκούς ιστορικούς κύκλους», άποψη που κατά τη γνώμη

μου ανακαλεί την εικόνα δύο απομονωμένων χώρων. Αντίθετα, νομίζω ότι πολλοί τοπικοί ιστορικοί επηρεάζονται από την επαφή τους με τους επαγγελματίες και επιζητούν να προσθέσουν περισσότερα ιστορικά χαρακτηριστικά στις μελέτες τους.

Θα σταματήσω εδώ το μικρό αυτό σημείωμα για τα τοπικά περιοδικά, εκτιμώντας ωστόσο –τα πενήντάχρονα της Εταιρείας μου έδωσαν την ευκαιρία να το διαπιστώσω– ότι το ζήτημα των τοπικών ιστορικών εταιρειών με τα έντυπα όργανά τους αποτελεί, όπως άλλωστε και τόσα άλλα, ένα καλό αντικείμενο περαιτέρω έρευνας.

Γράφοντας αυτό το μικρό αυτό κείμενο, για κάποιον άγνωστο λόγο μου ήρθαν στον νου οι στίχοι του αγαπημένου Μανόλη Αναγνωστάκη:

Πώς τόσα πρόσωπα να γίνουν αριθμοί

Και τόσα γεγονότα απλά βιβλία

Χωρίς την επινόηση νέας διάταξης στοιχείων [...]

Πιστεύω ότι εκεί γύρω στο 1971, όταν νέα παιδιά μαζευόμασταν να συζητήσουμε για τη σύσταση μιας ιστορικής εταιρείας, του Μνήμονα, της ΕΜΝΕ αργότερα, είχαμε στο μυαλό μας, χωρίς να μπορούμε να το εκφράσουμε με μεγάλη ακρίβεια, όπως ο ποιητής, την επινόηση της νέας διάταξης των στοιχείων. Αν το καταφέραμε, αν η Εταιρεία το κατάφερε και σε ποιο βαθμό, η ιστορία θα το δείξει.

ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, ΚΥΤΤΑΡΑ ΚΡΙΤΙΚΟΥ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΥ: Τα ιστορικά περιοδικά και τον ρόλο τους στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία μου ζητήθηκε να σχολιάσω σε αυτή τη σύντομη εισήγηση, και ίσως θα περίμενε κανείς ότι θα εκθέσω τη συμβολή τους στη στροφή προς τη νέα ιστορία ή την άνθηση και την υποχώρηση της οικονομικής ιστορίας, τη θεματολογική ανανέωση με το ριπίδι να ανοίγει στη δημογραφία, τις νοοτροπίες και τις ιδεολογικές αναπαραστάσεις, την ιστορία των φύλων ή τη διερεύνηση του εθνικού φαινομένου και την ιστορία της ιστοριογραφίας, την προφορική ιστορία ή τη δημόσια ιστορία. Όλα αυτά όντως ισχύουν, είναι μετρήσιμα και έχουν ήδη επισημανθεί, αν και αξίζουν πιο επιστάμενες σταθμίσεις. Εγώ όμως σήμερα θέλω να φέρω στο τραπέζι αυτό μιαν άλλη διάσταση. Με την εμπειρία που έχω εδώ και 31 χρόνια από τα *Ιστορικά* και 24 χρόνια από το *Αρχαιοτάξιο*, με τη γνωστή σε όλους διαδρομή του *Μνήμονα* κατά νου και με ζωντανή την ανάμνηση του *Πολίτη* και του *Αντί*, αν κάτι θα ήθελα να τεθεί προς συζήτηση, αυτό είναι οι συλλογικότητες που φτιάχνονται γύρω από και χάρη στα περιοδικά που δεν εντάσσονται σε ακαδημαϊκούς θεσμούς.

Θα συμφωνήσουμε, πιστεύω, πως όλα αυτά τα εγχειρήματα υπήρξαν προϊόν της ευρύχωρης Αριστεράς, από την οποία επίσης προέρχονται, ως γνωστόν, και παλαιότερες ένδοξες προσπάθειες: η *Επιθεώρηση Τέχνης* και τα *Σύγχρονα Θέματα*. Ας είναι αποκλίνουσες οι μεθοδεύσεις και οι επιμέρους ζητήσεις. Κοινό το πνευματικό υπόστρωμα, το πνευματικό κλίμα που ανιχνεύεται και πριν την Επταετία, αλλά, εν συνεχεία ιδίως, μπολιάστηκε με ρεύματα ευρωπαϊκά και διεθνή: πολιτική εγρήγορση και ανάγκη εθνικής αυτογνωσίας και πολιτισμικής παρέμβασης, ορθολογική-απομυθευτική κατανόηση των κοινωνικών μηχανισμών, που συμβαδίζει με το αίτημα της επιστημονικοποίησης του μαρξισμού και με προτάσεις για σύγχρονα εργαλεία ανάλυσης και για πολύπλευρη τεκμηρίωση, καθώς και διεύρυνση ως προς το χρονικό και γεωγραφικό ανάπτυγμα των ενδιαφερόντων, απαγκίστρωση από την ελληνοκεντρική μονομέρεια, ενσωμάτωση της σύγχρονης ιστορίας και των νέων τάσεων και ζητημάτων.

Οι ωσμώσεις είναι γνωστές και διαπιστωμένες. Χαμογελούμε, όταν θυμόμαστε τη λιγότερο ή περισσότερο ευγενή άμιλλα παλαιότερων χρόνων, και είμαστε πλέον πεπεισμένοι ότι οι διασταυρώσεις είναι πολύτιμες και καλοδεχούμενες. Οι προθέσεις δοκιμάστηκαν στην πράξη και ο κανόνας των συγκοινωνούντων δοχείων λειτούργησε καθοριστικά, όπως γνωρίζουμε καλά όσοι μετέχουμε σε αυτά τα εγχειρήματα. Το ίδιο σινάφι των ιστορικών, που γαλουχήθηκε και συγκροτήθηκε εν πολλοίς σε αυτά τα πνευματικά περιβάλλοντα, είναι εκείνο που τροφοδότησε και εξακολουθεί να τροφοδοτεί τα ιστορικά περιοδικά, για τα οποία γίνεται σήμερα λόγος, με τις γενιές φυσικά να εναλλάσσονται, ανανεώνοντας την οπτική και διευρύνοντας τα ερωτήματα.

Ως εκ τούτου νομιμοποιούμαστε να τα αντιμετωπίζουμε συνολικά και να προβληματιζόμαστε για το παρόν και το μέλλον τους. Για να οργανώσω όσα θα σας έλεγα σήμερα, ξανακοίταξα τρία ανάλογα κείμενα που είχα γράψει παλιότερα.¹ Όταν το 2003 δημοσιεύτηκε μια συνηγορία των περιοδικών, με αφορμή τότε τα τριαντάχρονα του *Μνήμονα* και τα εικοσάχρονα των *Ιστορικών*, το *Αντί* και ο *Πολίτης* εξακολουθούσαν την πορεία τους. Το 2009 βρεθήκαμε με τον Κώστα Λάππα και τον Αντώνη Λιάκο στη Θεσσαλονίκη να εκπροσωπούμε, αντίστοιχα, τα *Ιστορικά*, τον *Μνήμονα* και το *Historiein* σε μια ανάλογη συζήτηση για τα ιστορικά περιοδικά ως εργαστήρια παραγωγής ιστορίας. Τότε ο Χρήστος Παπουτσάκης και ο Άγγελος Ελεφάντης δεν βρίσκονταν πια ανάμεσά μας και τα περιοδικά

1. Δημοσιεύτηκαν στο περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 39 (2003) και τχ. 50 (2009), καθώς και στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 150-152 (2021).

που εξέδιδαν και καλλιεργούσαν με πάθος, εκτός των άλλων, την ιστορική γνώση, είχαν κλείσει τον κύκλο τους. Πριν δύο χρόνια, τα *Σύγχρονα Θέματα* απευθύνθηκαν σε ορισμένα ελληνικά περιοδικά ιδεών, μεταξύ των οποίων ήταν και τα *Ιστορικά*, σε μια απόπειρα να χαρτογραφηθεί το τοπίο στα καθ' ημάς, με αφορμή τη διακοπή της κυκλοφορίας των *Temps Modernes* και του *Débat*. Με όλες αυτές τις ευκαιρίες ανακυκλώθηκαν λίγο-πολύ κάποιες σκέψεις, και ομολογώ την αμηχανία μου, καθώς διαπίστωνα και πάλι ότι θα μπορούσα να επαναλάβω αυτές τις σκέψεις σχεδόν αυτολεξεί. Σαν να μην πέρασαν 20 χρόνια, εξακολουθεί φυσικά να ισχύει και η εγγενής πολυφωνικότητα και πολυθεματικότητα των περιοδικών που μας απασχολούν εδώ, και η λειτουργία τους ως πεδίων συνάντησης και συζήτησης και ως χώρων δοκιμής και δοκιμασίας των νέων επιστημόνων, αλλά και η ανατροπή που έχει επέλθει στον χώρο της επιστημονικής ενημέρωσης υπέρ των ηλεκτρονικών μέσων.

Το βέβαιο είναι ότι η ψηφιακή εποχή επέτεινε τα προβλήματα και η πανδημία τα έφτασε σε σημείο παροξυσμού. Προβλήματα που σχετίζονται με την περιορισμένη κυκλοφορία και τον οικονομικό μαρασμό (ας αναρωτηθούμε πόσοι από μας αγοράζουμε αυτά τα περιοδικά και συνεπώς πώς μπορούν να επιβιώσουν, ιδίως όσα δεν επιδοτούνται από κάποιον φορέα). Προβλήματα, επίσης, που σχετίζονται με τη μειούμενη δυναμική και το εκτόπισμα όσων έντυπων περιοδικών διεκδικούν την παρέμβαση στην κόνιστρα των ιδεών. Δεν υποτιμάω τη δύναμη και την αξία, την αμεσότητα και την εμβέλεια των ψηφιακών μέσων. Ούτως ή άλλως ο *Μνήμωνας* και τα *Σύγχρονα Θέματα*, για να μείνω στα ελληνόγλωσσα περιοδικά που ήδη ανέφερα, διατίθενται εν πολλοίς στο διαδίκτυο, και η καλή είδηση είναι πως και τα *Ιστορικά* και το *Αρχαιοτάξιο* σύντομα θα καταστήσουν προσιτή στον ιστότοπο των ΑΣΚΙ την ύλη των παλαιότερων τευχών τους. Αλλά δεν πρόκειται περί αυτού. Είναι φυσικά άλλο πράγμα η εκ των υστέρων ψηφιοποίηση ή έστω η ηλεκτρονική έκδοση, που ακολουθεί τα πατήματα της έντυπης, και διαφορετικό η πρωτογενής ψηφιακή παραγωγή και αναπαραγωγή του λόγου. Το ζητούμενο είναι κατά πόσον τα νοητικά μας εργαλεία, ζυμωμένα προς το παρόν με χαρτί και μελάνι, είναι σε θέση να τιθασεύσουν τον περιδινούμενο όγκο και την ταχύτητα των νέων μέσων, να σταθούν έλλογα και κριτικά απέναντι στον καταιγισμό της πληροφόρησης. Ίσως μια απρόσμενη αλλά όχι αμελητέα χρησιμότητα του έντυπου εν προκειμένω ιστορικού περιοδικού να σχετίζεται με εκείνο το αριστοτελικό «ανάγκη στήναι»: ανάγκη να σταθείς και σ' ένα φιλικό μετερίζι ν' ακουμπήσεις με εμπιστοσύνη, να σου προσφέρεται η άνεση του χρόνου να συλλογιστείς και ο πολυφωνικός χώρος να δοκιμάσεις τη σκέψη σου και να διαλεχθείς. Ίσως, εντέλει, η ιστορικά προσδιορισμένη αρμα-

τωσιά μας να έχει ακόμη ανάγκη από ανάλογες, ταχτά επαναλαμβανόμενες, ανάπαυλες κριτικής περιδιάβασης και από απτά εργαστήρια αναστοχασμού.

Ασφαλώς, τα καλά νέα, που δεν ήταν καθόλου προβλέψιμα πριν 20 χρόνια, και μάλιστα με την κρίση που μεσολάβησε, είναι πως και ο *Μνήμωνας* και τα *Σύγχρονα Θέματα* και ο *Εραμιστής* και τα *Ιστορικά* και το *Αρχειοτάξιο* περιέργως αντέχουν και επιμένουν, χάρη στο πείσμα λίγων ορκισμένων. Ο εθελοντισμός, βέβαια, που επικρατεί σε αυτά τα εγχειρήματα, θολώνει τα νερά, και μπορούν να ερμηνευτούν λανθασμένα οι λόγοι αυτής της μακροημέρευσης. Ο *Μνήμωνας* πάντως πενηνταρίζει, τα *Ιστορικά* μονίμως υπολείπονται μια δεκαετία αλλά κι αυτά σαρανταρίζουν, όσο για το *Αρχειοτάξιο*, αισίως διανύει την τρίτη του δεκαετία: όλα τους είτε με ιδιότυπη θεσμική ενδοχώρα, είτε, όπως τα *Ιστορικά*, χωρίς αντίστοιχη κάλυψη αλλά με τη στήριξη της Μέλισσας και την απολύτως καθοριστική συμβολή της ομάδας των συνεργατών που ζωοδοτούν το περιοδικό από το 2009 και επιτρέπουν τον άθλο να κυκλοφορούν απαρέγκλιτα δύο φορές τον χρόνο. Μάλιστα, στο τελευταίο, 75ο, τεύχος εγκαινιάζεται, επιτέλους, ο διάλογος, που ανέκαθεν διαπιστώναμε την απουσία του και είστε όλοι καλεσμένοι να το γιορτάσουμε με κουβέντα και κρασί, στη Μέλισσα στις 16 Δεκεμβρίου. Ωστόσο, θα μου επιτρέψετε να υποστηρίξω εδώ για πολλοστή φορά ότι, ενώ ανάλογα περιοδικά δίνουν την εντύπωση θεσμών μόνιμων και απαρασάλευτων, πρόκειται για ψευδαίσθηση, που διαλύεται όταν αποκαλυφτεί η εύθραυστη ύλη τους. Ύλη φτιαγμένη από ανθρώπινες συσσωματώσεις και παρέες, συνήθως ολιγάνθρωπες, που υπόκεινται στην κόπωση και στη φθορά.

Επιστρέφοντας στην αρχική πρόταση, λοιπόν, αν κάτι θα ήθελα να αναδειχθεί και να συζητηθεί με τη σημερινή ευκαιρία, ιδίως όταν γιορτάζουμε τη διαδρομή του *Μνήμονα* επί μισό αιώνα, είναι οι συλλογικότητες που αποτελούν το εκ των ων ουκ άνευ για να διατηρηθεί και να ανανεωθεί το πνεύμα και ο τύπος αυτών των περιοδικών και όσων άλλων υπηρετούν την ιστορία ως αίτημα πολιτισμικό και άρα πολιτικό. Να συζητήσουμε, βέβαια, κατά πόσο αξίζει ο κόπος και η ενέργεια που καταβάλλονται. Αλλά και μήπως οι συλλογικότητες αυτές, πείτε τις παρέες αν προτιμάτε, κάτι έχουν να προσφέρουν και μόνο χάρη στο γεγονός ότι συνομιλούν και μοιράζονται έναν κοινό στόχο. Ασφαλώς, η συλλογικότητα που ενέχεται σε έναν κοινό στόχο, αποτελεί φαινόμενο που παρατηρείται σε άπειρες άλλες προσπάθειες, ακαδημαϊκές και μη. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή, η εξακολουθητική συμμετοχή και η επιμονή που επιβάλλει αυτή καθαυτή η περιοδικότητα σφυρηλατεί πολύτροπους δεσμούς, δημιουργεί κύτταρα, γύρω από τα οποία στήνονται μικρές ή μεγαλύτερες

κοινότητες, όπως έγραφε πρόσφατα ο Στρατής Μπουρνάζος με αφορμή ένα άλλο περιοδικό συγγενικής επιστήμης, τις *Γεωγραφίες*.¹ Και ίσως αυτό συνιστά το μεγάλο κέρδος, σε εποχές όπου η μοναχική, για να μην πω αυτιστική, ενασχόληση ορίζει τον πολιτισμικό περίγυρο, ο οποίος, ως εκ τούτου, ολοένα φτωχαίνει. Πολλώ μάλλον που εδώ ο λόγος είναι για τη συμμετοχή στην καλλιέργεια ενός πεδίου, το οποίο –για να θυμίσω κάτι που έλεγε πρόσφατα ο Carlo Ginzburg για την ιστορία²– «δεν μπορεί να θεωρηθεί κυριολεκτικά πως διδάσκει, λειτουργεί όμως ως αντίδοτο στο διάχυτο δηλητήριο».

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, «ΠΟΛΙΤΙΣΜΕΝΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ» ΚΑΙ «ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΕ ΟΡΘΑΝΟΙΧΤΑ ΜΑΤΙΑ»: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΛΑΪΚΕΥΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ: *Εισαγωγικά*. «Όλος ο κόσμος –άνδρες, γυναίκες και παιδιά ακόμη– αυτό που διαλέγουν πριν απ’ όλα να διαβάσουν, μόλις κρατήσουν στα χέρια τους οποιαδήποτε εφημερίδα ή περιοδικό, είναι κυρίως τα “κομμάτια”, τα άρθρα, που αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα». ¹ Έστω και με τη δημοσιογραφική της υπερβολή, αυτή η φράση καταγράφει μια πραγματικότητα: πως τα «ιστορικά αναγνώσματα» ή «ιστορήματα» προξενούν διαχρονικά το ενδιαφέρον των αναγνωστών και αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της δημόσιας σφαίρας στην Ελλάδα, εδώ και τουλάχιστον έναν αιώνα. Από τη χρήση τους ως πρώτη ύλη για ιστορικές αναλογίες σε περιόδους πολιτικών κρίσεων και ως ιδανική φόρμα για επετειακές μνημονεύσεις, μέχρι την οικογενειακή τους ανάγνωση για επιμορφωτικούς και ψυχαγωγικούς σκοπούς, τα ιστορικά αναγνώσματα στην Ελλάδα έχουν έναν ρόλο πανταχού παρόντα αλλά ελάχιστα ερευνημένο. Σε αυτό το κείμενο θα προσπαθήσω να θέσω ορισμένα ερωτήματα για την έρευνα της εκλαϊκευτικής ιστοριογραφίας (popular historiography) της Μεταπολίτευσης μέσα από τα εκλαϊκευτικά ιστορικά περιοδικά στην έντυπη και ψηφιακή δημόσια σφαίρα.² Οι βασικοί άξονες που θα χρησιμο-

1. Ανάρτηση στο Facebook, 24.11.2022.

2. Συνέντευξη στον Joseph Confavreux: «“Fascism has a Future”: Carlo Ginzburg interviewed by Joseph Confavreux», 4.11.2022, <https://www.versobooks.com/blogs/5481-fascism-has-a-future-carlo-ginzburg-interviewed-by-joseph-confavreux>.

1. «Αυτοπαρουσίασις», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 1 (Ιούλιος 1968), σ. 1.

2. Βλ. ενδεικτικά Sylvania Paletschek (επιμ.), *Popular Historiographies in the 19th and 20th Centuries*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2011· Barbara Korte, Sylvania Paletschek (επιμ.), *Popular History Now and Then. International Perspectives*, Μπίεφελντ, Transcript, 2012· Stefan Berger, Chris Lorenz, Billie

ποιηθούν για την προσέγγιση του θέματος είναι το μέσο (περιοδικό, ένθετο εφημερίδας, ψηφιακή πλατφόρμα), η ιδιότητα των παραγωγών της ύλης (δημοσιογράφοι, ιστορικοί, ιδιώτες) και η απεύθυνση.

Οι ελληνικές εφημερίδες, τουλάχιστον από τον Μεσοπόλεμο μέχρι και τη Μεταπολίτευση, ήταν ιδιαίτερα πλούσιες σε ιστορικά αναγνώσματα, που τυπώθηκαν είτε αυτόνομα, είτε (συνηθέστερα) σε συνέχειες. Τα δημοφιλή αυτά κείμενα συχνά δένονταν σε τόμους, ορισμένα κυκλοφόρησαν και θεωρούνται ακόμη και σήμερα έργα αναφοράς, ενώ ήδη από τον Μεσοπόλεμο εφημερίδες όπως η *Πρωία* (1935) άρχισαν να δημοσιεύουν νέα ύλη σε περιοδικά, με τη συμβολή δημοσιογράφων και ακαδημαϊκών.³ Μεταπολεμικά, η πληθώρα της ιστορικής ύλης των εφημερίδων και οι πολιτικές συγκυρίες οδήγησαν σε εγχειρήματα όπως το *Ιστορικό Αρχείο Εθνικού Κήρυκος* (1953), ενώ, πλάι στα περιοδικά ποικίλης ύλης, άρχισαν να εμφανίζονται και αυτόνομα ιστορικά έντυπα όπως το *Ιστορία και Ζωή του Στέφανου Στεφάνου* (1956), αλλά και πιο εξειδικευμένα, όπως το *Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Αντιστάσεως του Κομνηνού Πυρομάγλου* (1958). Σταδιακά, και ενώ τα περιοδικά πλήθαιναν στην Ελλάδα, τα ιστορικά αναγνώσματα των εφημερίδων μετεξελίχθηκαν –χωρίς να παύσουν να υπάρχουν ως τέτοια μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1970– μέσα από δύο δρόμους: το αυτόνομο ιστορικό περιοδικό και το ιστορικό ένθετο εφημερίδας.⁴

Έντυπα και πλατφόρμες. Τομή για το αυτόνομο ιστορικό εκλαϊκευτικό περιοδικό στην Ελλάδα είναι η έκδοση της μηνιαίας *Ιστορίας Εικονογρα-*

Melman (επιμ.), *Popularizing National Pasts, 1800 to the present*, Νέα Υόρκη – Λονδίνο, Routledge, 2012.

3. Ενδεικτικά έργα αναφοράς που κυκλοφόρησαν, αρχικά σε συνέχειες, είναι το *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων* του Γρηγόριου Δαφνή (Αθήνα, Ίκαρος, 1954, πρώτη δημοσίευση στην εφημ. *Ελευθερία*) και τα *Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου* και *4η Αυγούστου* του Σπύρου Λιναρδάτου (Αθήνα, Θεμέλιο, 1965-1966, πρώτη δημοσίευση στην εφημ. *Αυγή*). Για μια ανάλυση των ιστορικών αναγνώσμάτων, βλ. Χρήστος Τριανταφύλλου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη συλλογική μνήμη: η ανάδυση ενός εθνικού συμβόλου (1936-1967). Πολιτικές χρήσεις, ιστοριογραφικές αποτυπώσεις, δημόσιες μνημονεύσεις*, αδημ. διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2020, ιδίως σ. 251-286.

4. Για κάποιες πρόσφατες ερευνητικές κατευθύνσεις στα ελληνικά περιοδικά, βλ. ενδεικτικά Nicole Immig, «Greek Illustrated Journals and the “Popular” (1912-24): In Quest for a New Research Approach», *Journal of European Periodical Studies* 5/1 (2020), σ. 84-98· Despoina Gkogkou, «The Greek Middlebrow Magazine *Μπουκέτο* (1924-46) and its Supplements», *Journal of European Periodical Studies* 5/2 (2020), σ. 60-79.

φημένης (1968-σήμερα) από τον εκδοτικό οίκο Πάπυρος, με εμπνευστή τον δημοσιογράφο και συγγραφέα ιστορικών αναγνωσμάτων Νίκο Αγγελή, και πρότυπο το ιταλικό *Storia Illustrata* (1956). Εκδότρια ήταν η Ειρήνη Πουρνάρα και αρχισυντάκτες ο Δημήτριος Αστερινός (1968-1978) και στη συνέχεια ο Ν. Αγγελής (1978-2002).⁵ Έχοντας εμπειρία στις πολυτελείς εκδόσεις, ο Πάπυρος δημιούργησε ένα περιοδικό σε ιλλουστρέ χαρτί και πλούσια εικονογράφηση, με έντονη την παρουσία διαφημίσεων για βιβλία και καταναλωτικά αγαθά, το οποίο κόστιζε 15 δραχμές το 1968, 50 δραχμές το 1991 και 5,5 ευρώ σήμερα. Κάθε τεύχος, κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες ζωής του εντύπου, είχε περίπου 20 άρθρα συν κάποιες μόνιμες στήλες: επιστολές αναγνωστών, παρουσιάσεις βιβλίων (περί το 1974 άρχισαν να εμφανίζονται και ελληνικά βιβλία), εξηγήσεις ονομάτων και τοπωνυμίων, περιηγήσεις σε αρχαιολογικούς χώρους, κινηματογραφική κριτική, κουίζ, σταυρόλεξα. Υπήρχε, επίσης, μια μόνιμη στήλη για τη δημοσίευση ανέκδοτων εγγράφων από τα ΓΑΚ, κυρίως σχετικά με το 1821, αρχικά από τον Ηλία Παπαθανασόπουλο και στη συνέχεια από τον συγγραφέα, δημοσιογράφο, διευθυντή σύνταξης εγκυκλοπαιδειών, ραδιοφωνικό και τηλεοπτικό αστέρα καθώς και στενό συνεργάτη της Εκκλησίας Ιωάννη Χατζηφώτη. Όντας ήδη ένας από τους σημαντικότερους διαύλους της εκλαίκευτικής ιστορίας στην Ελλάδα, ο Πάπυρος με αυτό το περιοδικό καθιερώθηκε ως ο πρώτος που παρήγαγε με συστηματικό τρόπο ένα corpus τακτικά εκδιδόμενης εγκυκλοπαιδικής ιστορικής γνώσης, το οποίο αποτέλεσε ταυτόχρονα την εξέλιξη του μοντέλου των ιστορικών αναγνωσμάτων των εφημερίδων και μια προσαρμογή των διεθνών προτύπων στην Ελλάδα. Το περιοδικό βρήκε γρήγορα μιμητές, την *Ιστορία για όλους* και την *Ιστορία για σας* (1971), τα οποία όμως δεν είχαν στη διάθεσή τους την τεχνογνωσία και τους πόρους του Πάπυρου, με αποτέλεσμα να εκλείψουν γρήγορα, μέχρι να αναδυθεί η επόμενη γενιά αντίστοιχων περιοδικών, όπως η *Στρατιωτική Ιστορία* (1996).

Περνώντας στον δεύτερο δρόμο της μετεξέλιξης των ιστορικών αναγνωσμάτων, στις αρχές της δεκαετίας του 1990 εμφανίστηκαν τα ένθετα περιοδικά των ελληνικών εφημερίδων, με πρώτο το *Ε* της *Ελευθεροτυπίας* (1992). Από το 1999 έως το 2005 η ίδια εφημερίδα εξέδωσε το πρώτο και μακροβιότερο ιστορικό ένθετο στην Ελλάδα, τα εβδομαδιαία *Ε-Ιστορικά*, με υπεύθυνο τον Βαγγέλη Παναγόπουλο, συντονιστή τον

5. Γερμανός Βασιλειάδης, *Δημόσια ιστορία και περιοδικός Τύπος. «Ιστορία Εικονογραφημένη» (2008-2018), πρόταση εκπαιδευτικής αξιοποίησης του περιοδικού*, αδημ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών Φλώρινας, Φλώρινα 2022, σ. 92-98.

Νίκο Βαρδιάμπαση και τακτικούς συνεργάτες τους ακαδημαϊκούς ιστορικούς Βασίλη Καρδάση, Απόστολο Διαμάντη και Φαίδωνα Μαλιγκούδη. Τα *Ιστορικά* δεν στόχευαν στην εγκυκλοπαιδική γνώση αλλά στην εξέταση, σε κάθε τεύχος, ενός θέματος από διαφορετικές οπτικές γωνίες, ανάλογα με την ειδίκευση κάθε συγγραφέα. Ακολουθώντας τα *E-Ιστορικά*, στη δεκαετία του 2000 κυκλοφόρησε πληθώρα ιστορικών ενθέτων όπως η *Ιστορία του Βήματος* (2004), το ομότιτλο του Ριζοσπάστη (2011-2013), το *Έθνος Ιστορία Σήμερα* (2012-13) και το *Hot Doc History* της εφημερίδας *Documento* (2018-2019).

Μια συζήτηση για τη μετάβαση της εκλαϊκευτικής ιστοριογραφίας από το έντυπο στο ψηφιακό περιβάλλον θα απαιτούσε –εκτός από έρευνα, που είναι ακόμη σε πρωτόλειο στάδιο– και μια διευρυμένη αντίληψη των μέσων με τα οποία σμιλεύεται η ιστορική συνείδηση· αυτή τη στιγμή, με κύριο όχημα τα social media και τις πλατφόρμες αναπαραγωγής πολυμέσων, η έμφαση έχει μετατοπιστεί από το κείμενο στην εικόνα, το βίντεο και τον ήχο. Ωστόσο, το κείμενο επιβιώνει, όχι τόσο μέσα από τα λίγα ηλεκτρονικά περιοδικά όσο από ιστοσελίδες και από το Facebook (το μόνο κοινωνικό δίκτυο όπου το εκτενές κείμενο έχει ακόμα ισχύ). Μετά τις πρωτόλειες, με σημερινά δεδομένα, προσωπικές ιστοσελίδες της δεκαετίας του 1990, κατά τις δύο προηγούμενες δεκαετίες το ελληνικό διαδίκτυο πλημμύρισε από ιστορική ύλη, η οποία όμως δύσκολα μπορεί να καταταχθεί στη φιλοσοφία ενός περιοδικού.⁶ Από τη μία πλευρά, εφημερίδες και περιοδικά απέκτησαν ιστοσελίδες, στις οποίες ανεβάζουν μέρος της ύλης τους, ενώ εμφανίστηκαν και ορισμένα ηλεκτρονικά περιοδικά και ιστοσελίδες με πρωτότυπη ιστορική ύλη –τα πιο δημοφιλή εκ των οποίων είναι εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα ή βασίζονται στη δημοσιογραφική λογική της αποκάλυψης κάποιας «κρυφής αλήθειας». Λόγω του τρόπου λειτουργίας των αλγόριθμων, όμως, κάθε αναζήτηση ιστορικού περιεχομένου καταλήγει πολύ γρήγορα σε προσωπικά blogs, σε κείμενα που αντιγράφονται ξανά και ξανά, καθώς και σε ξεχασμένα fora. Η πολυδιάσπαση της ιστορικής πληροφορίας στο διαδίκτυο ανοίγει, λοιπόν, νέα ερωτήματα για τη σχέση του μέσου με τους παραγωγούς της εκλαϊκευτικής ιστορικής γραφής.⁷

6. Για το πρώιμο ελληνικό διαδίκτυο, βλ. Μήτσος Μπιλάλης, *Το παρελθόν στο δίκτυο: Εικόνα, τεχνολογία και ιστορική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005)*, Εταιρεία Μελέτης της Ιστοριογραφίας και της Θεωρίας της Ιστορίας – *Ιστορείν*, Αθήνα 2015.

7. Για μια κωδικοποίηση αυτών των ερωτημάτων, βλ. Serge Noiret, «Digital Public History», David Dean (επιμ.), *A Companion to Public History*, Hoboken, Wiley-Blackwell, 2018, σ. 111-124.

Οι παραγωγοί της ιστορικής ύλης: Περνάμε, έτσι στο δεύτερο θέμα, τη σχέση της ιστορικής ύλης με τους παραγωγούς της, ξεκινώντας από το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ενός αυτόνομου περιοδικού: η *Ιστορία Εικονογραφημένη* δημοσίευε από το 1968 μέχρι τη δεκαετία του 1990 πληθώρα υπογεγραμμένων μεταφρασμένων, ιδίως ιταλικών, άρθρων καθώς και πρωτότυπες συμβολές Ελλήνων συγγραφέων. Στους Έλληνες συνεργάτες συγκαταλέγονταν λίγοι ακαδημαϊκοί ιστορικοί, με μακρά, συνήθως, πορεία στα εκλαϊκευμένα ιστορικά αναγνώσματα, όπως ο Νικόλαος Τωμαδάκης και ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, ενώ αργότερα προστέθηκαν και νεότεροι επιστήμονες. Τον κύριο όγκο των άρθρων, ωστόσο, τον υπέγραφαν δημοσιογράφοι και συγγραφείς με μεγάλη πείρα σε αυτό το είδος γραφής, όπως ο Σπυρίδων Μακρεζίνης και ο Φοίβος Γρηγοριάδης. Ενδεικτικά, κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής του περιοδικού, δημοσιεύθηκαν 226 άρθρα, εκ των οποίων 53 για την ελληνική ιστορία. Από το σύνολο των άρθρων, 52 αφορούσαν την Αρχαιότητα, 59 τον Μεσαίωνα και την Πρώιμη Νεότερη εποχή, και 115 τη Νεότερη. Περίπου την ίδια αναλογία συναντάμε και στις δεκαετίες του 1970, του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Κυριαρχούσε, όπως και στα αναγνώσματα των εφημερίδων, η γεγονοτολογία και η αντίληψη των αρχείων ως απόλυτων φορέων αλήθειας, ενώ, όποτε διατυπώνονταν από τους αναγνώστες αιτήματα για πιο θεωρητικές συζητήσεις, το περιοδικό απαντούσε πως εκθέτει μόνο γεγονότα. Από τη δεκαετία του 2000, στο περιοδικό γράφουν όλο και περισσότεροι ακαδημαϊκοί ιστορικοί, έχοντας πλέον και ρόλο στην επιμέλεια της ύλης.

Κατά την ίδια δεκαετία, τα *Ε-Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας* εμφανίστηκαν δίνοντας εξαρχής έμφαση όχι στην εγκυκλοπαιδική γνώση που παραγόταν από δημοσιογράφους, αλλά στις συμβολές ακαδημαϊκών ιστορικών, τόσο παλαιότερων όσο και της νεότερης τότε γενιάς. Η ύλη κάλυπτε και σε αυτό το έντυπο το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας ιστορίας, αλλά κι εδώ συναντάμε μια αντιστροφή σε σχέση με την *Ιστορία Εικονογραφημένη*: από τα 130 πρώτα τεύχη (έως τον Σεπτέμβριο του 2002), τα 108 αναφέρονταν στην ελληνική ιστορία. Από αυτά τα 21 αφορούσαν την Αρχαιότητα, 39 τον Μεσαίωνα και την Πρώιμη Νεότερη εποχή, και 90 τη Νεότερη, εκ των οποίων 43 τον 19ο και 47 τον 20ό αιώνα. Όσο περνούσε ο καιρός και το έντυπο καθιερωνόταν, ασχολήθηκε και με λιγότερο δημοφιλή θέματα, όπως η Αναγέννηση ή η αρχαία Ρώμη –πάντα όμως η έμφαση δινόταν στη νεότερη ελληνική ιστορία.

Στο ζήτημα των παραγωγών της ύλης, το διαδίκτυο είναι εγγενώς ένα πιο χαοτικό πεδίο. Παρόλο που εξακολουθούν να υπάρχουν επαγγελματίες συγγραφείς –είτε είναι δημοσιογράφοι είτε ακαδημαϊκοί–,

στον ψηφιακό χώρο σχεδόν οποιοσδήποτε μπορεί να παραγάγει ή να ψηφιοποιήσει ιστορικό υλικό. Πάλι στους συγγραφείς κειμένων σε ιστοσελίδες έντυπων ή ηλεκτρονικών περιοδικών, υπάρχει μια πλημμυρίδα προσωπικών ιστοσελίδων, blogs και προφίλ στα social media, τα οποία επιβάλλονται με τον όγκο τους. Είναι, άλλωστε, κοινό μυστικό μεταξύ των ερευνητών της νεότερης ελληνικής ιστορίας ότι μια σημαντική πηγή δεκάδων ψηφιοποιημένων βιβλίων και συλλογών είναι προσωπικές ιστοσελίδες ανθρώπων που προσπαθούν συνήθως να τεκμηριώσουν με αυτόν τον τρόπο τις ιστορικές τους αντιλήψεις –πολύ συχνά συντηρητικού ή και ακροδεξιού χαρακτήρα. Παράλληλα, η πλειονότητα των μακροσκελών αναλύσεων σε πληθώρα ιστορικών ομάδων στο Facebook αφορούν κυρίως την πολιτική και στρατιωτική ιστορία με παρόμοια πολιτική στόχευση –χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν μπορεί κάποιος να βρει και αξιόλογο ιστορικό υλικό σε αυτό το μέσο. Το αποκεντρωμένο διαδικτυακό ιστορικό τοπίο στην Ελλάδα μοιάζει περισσότερο με τα εκατοντάδες φυλλάδια της Πρώιμης Νεωτερικότητας παρά με τη δύναμη της συσώρευσης της ύλης σε αρκετά μεν αλλά όχι πολλά σε απόλυτους αριθμούς έντυπα του 20ού αιώνα.

Η απεύθυνση της εκλαϊκευτικής ιστορικής ύλης. Το τρίτο μας θέμα, αυτό της απεύθυνσης, είναι το δυσκολότερο να τεθεί αλλά και αυτό που ενώνει τα διαφορετικά νήματα της συζήτησης. Τι καθιστά μια ιστοριογραφία εκλαϊκευτική; Το μέσο και η ιδιότητα του συγγραφέα σίγουρα δεν είναι επαρκή κριτήρια, αλλά ανοίγουν έναν δρόμο: από τη μια το περιεχόμενο της *Ιστορίας Εικονογραφημένης* των δεκαετιών 1970-1990 στόχευε σαφώς στον κορεσμό της περιέργειας (αυτό που σήμερα λύνεται με μια αναζήτηση στο Google) και στη φιλομάθεια των αναγνωστών της. Στις επιστολές των αναγνωστών βρίσκουμε κυρίως μαθητές, φοιτητές, δικηγόρους, καθηγητές και δημοσίους υπαλλήλους, οι οποίοι έθεταν ερωτήματα εγκυκλοπαιδικού τύπου και κατέθεταν τις απόψεις τους για μεγάλα ιστορικά επίδικα, ενίοτε συνδεδεμένα με την επικαιρότητα. Ενδεικτικές γι' αυτόν τον χαρτώο δημόσιο χώρο είναι οι διαμάχες μεταξύ αναγνωστών στα πρώτα τεύχη του περιοδικού, σχετικά με τον τόπο έναρξης της Επανάστασης του 1821, ή οι επιστολές φοιτητών μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου, σχετικά με τη διαχρονική πολιτική κινητοποίηση του ελληνικού φοιτητικού σώματος.

Από την άλλη, τα *Ε-Ιστορικά* –και σε σημαντικό βαθμό και η *Ιστορία Εικονογραφημένη* των τελευταίων ετών– περιείχαν άρθρα που ξεχώριζαν από ένα ακαδημαϊκό κείμενο σε λίγα αλλά κομβικά σημεία: την απουσία

υποσημειώσεων και μεθοδολογικών αξόνων, και την πλούσια εικονογράφηση. Έχοντας υπόψη και άλλα εγχειρήματα της δεκαετίας του 2000 –κυρίως την *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* της εφημερίδας *Τα Νέα*, που αρχικά διανεμήθηκε σε τεύχη–, φαίνεται πως πρόκειται για ένα ευρύτερο πλαίσιο, όπου οι μεγάλες μεταπολιτευτικές εφημερίδες του λεγόμενου «εκσυγχρονιστικού» και του κεντροαριστερού χώρου προώθησαν συστηματικά μια ευρείας απεύθυνσης ιστοριογραφία γραμμένη από ακαδημαϊκούς, τόσο της προηγούμενης όσο και της νεότερης γενιάς. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες δεκαετίες, στην εποχή αυτή υπήρχε πλέον πληθώρα Ελλήνων ακαδημαϊκών ιστορικών από διαφορετικές γενιές, οι οποίοι δυνητικά απευθύνονταν σε ένα ευρύτερο και σε σχέση με παλαιότερα περισσότερο καλλιεργημένο κοινό. Η πρόθεση αυτών των εγχειρημάτων γινόταν σαφής σε κάθε σχεδόν editorial του Βαγγέλη Παναγόπουλου στα *Ε-Ιστορικά* καθώς και στα εισαγωγικά άρθρα του Φαίδωνα Μαλιγκούδη: στόχος των συγγραφέων ήταν να διαλύσουν εθνικούς μύθους με αυστηρή τεκμηρίωση αλλά και να καταδείξουν κινδύνους όπως ο εθνικισμός και ο λαϊκισμός. Ταυτόχρονα, καταγγελλόταν συστηματικά ένα σύστημα εξουσίας που θεωρούνταν πως περιλάμβανε την (εκάστοτε) Δεξιά, τη μοναρχία, την Εκκλησία και τις Μεγάλες Δυνάμεις με τις οποίες διαχρονικά η Ελλάδα είχε σχέσεις εξάρτησης. Σε αντίστιξη, ο συλλογικός ήρωας της νεότερης ελληνικής ιστορίας ήταν ένα ασαφές υποκείμενο που περιλάμβανε δυνητικά τον βενιζελισμό, ένα μέρος της κομμουνιστικής Αριστεράς και το μετεμφυλιακό Κέντρο –μια ισχυρή γενεαλογική γραμμή που βρισκόταν στον πυρήνα της ιστορικής συνείδησης του κεντροαριστερού χώρου, όπως εκφραζόταν εκείνη την περίοδο από το ΠΑΣΟΚ.⁸

Την ίδια δεκαετία, και κυρίως την επόμενη, το διαδίκτυο διεύρυνε το σκηνικό: δυνητικά όλοι μπορούσαν να γίνουν συγγραφείς και ταυτόχρο-

8. Βλ. ενδεικτικά Βαγγέλης Παναγόπουλος, «Το έπος και το ρίσκο», εφημ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά* 2 (27 Οκτωβρίου 1999), σ. 3, όπου χρησιμοποιείται προγραμματικά ο όρος «ιστορία με ορθάνοιχτα μάτια»: Φαίδων Μαλιγκούδης, «Φωνή λαού-οργή Θεού;», εφημ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά* 6 (25 Νοεμβρίου 1999), σ. 4· Βαγγέλης Παναγόπουλος, «Ελέω Θεού και... έλεος», εφημ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά* 13 (13 Ιανουαρίου 2000), σ. 3· Φαίδων Μαλιγκούδης, «Η πολιτική ως η τέχνη του εφικτού», εφημ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά* 52 (12 Οκτωβρίου 2000), σ. 4· Βαγγέλης Παναγόπουλος, «Η χαμένη ιστορική ευκαιρία του 1950», εφημ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά* 60 (7 Δεκεμβρίου 2000), σ. 3. Για τις ιστορικές γενεαλογίες του χώρου του ΠΑΣΟΚ, βλ. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019, σ. 439· Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ. 94.

να καταναλωτές ιστορικών κειμένων. Αυτή η εικόνα όμως δεν πρέπει να μας οδηγήσει στη δαιμονοποίηση της χαοτικής ψηφιακής δημόσιας σφαίρας. Ο πρωτοφανής εκδημοκρατισμός της πληροφορίας στο διαδικτυο ενισχύει την ανάπτυξη αυτόνομων κέντρων συνεργατικής ιστοριογραφικής παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα, μέσα από την ελεύθερη διακίνηση της έρευνας, απελευθερώνει τη γνώση από τις εμπορευματικές πρακτικές των μεγάλων διεθνών ακαδημαϊκών εκδοτικών οίκων. Ωστόσο, ταυτόχρονα αυτή η αποκέντρωση μπορεί να παραγάγει και το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα: αναρίθμητους μικρούς κόμβους, οι οποίοι, με ή χωρίς συνεννόηση μεταξύ τους, τείνουν να πολλαπλασιάζουν μέσω της αναπαραγωγής ένα εύρος ιστορικής πληροφορίας και γνώσης μικρό, στοχευμένο και ελάχιστα τεκμηριωμένο.

Τι είναι η εκλαϊκευτική ιστοριογραφία; Τελικά, ίσως το θόλωμα των ορίων που έφερε το διαδίκτυο, μας βοηθά να ξαναθέσουμε τα ερωτήματά μας. Ίσως η εκλαϊκευτική ιστοριογραφία είναι μια τόσο ασαφής έννοια, επειδή εξαρτάται από παράγοντες που αλλάζουν θέσεις και ρόλους μέσα στον χώρο και τον χρόνο: ψυχαγωγικά ή ενημερωτικά έντυπα αποκτούν ακαδημαϊκή πιστοποίηση, επαγγελματίες ιστορικοί και ιστοριοδίφες δημοσιογράφοι εναλλάσσονται μεταξύ διαφορετικών επιπέδων γραφής, αναγνωστικό κοινό προσκομίζει τεκμήρια και παράγει νέες ερμηνείες που απευθύνονται δυναμικά σε όλη τη δημόσια σφαίρα. Άλλωστε, η ταυτότητα και επαγγελματική ιδιότητα του Έλληνα και της Ελληνίδας ιστορικού, ιδίως της νεότερης ιστορίας, διαμορφώθηκε μέσα από διαδικασίες που οδήγησαν στην απεμπλοκή της από εκείνη του φιλόλογου, κατά τη Μεταπολίτευση.⁹ Όταν το ερώτημα «ποιος είναι ο ιστορικός;» είναι τόσο ρευστό, η έννοια της εκλαϊκευτικής ιστοριογραφίας γίνεται ρευστή στο τετράγωνο, όντας ένα πολύτιμο βαρόμετρο των περίπλοκων σχέσεων που έχει ανά πάσα στιγμή μια κοινωνία με αυτό που αναγνωρίζει ως παρελθόν της.

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, ΣΧΟΛΙΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ: Ψάχνοντας στο διαδίκτυο για την ταυτότητα των ιστορικών περιοδικών, έπεσα επάνω στον παρακάτω ορισμό: «τα περιοδικά Ιστορίας είναι τα μνη-

9. Vangelis Karamanolakis, «Who is the Historian? The Formation of Modern Greek History and the Historical Community in the Short Twentieth Century», *Historiein* 19/2 (2021), σ. 1-24, <https://doi.org/10.12681/historein.25282>.

μεία των ιστορικών εταιρειών»¹ και σκέφτηκα ότι, πράγματι, το περιοδικό *Μνήμων* είναι το υλικό μνημείο της EMNE, από το 1971 έως σήμερα, χωρίς να παραβλέπω και τις άλλες εκδόσεις της Εταιρείας, που πήγασαν από διαφορετικές σε κάθε περίπτωση συγκυρίες και στρατηγικές. Η ετερογενής ομάδα ιστορικών, που συγκρότησε τις συντακτικές επιτροπές του *Μνήμωνα* αυτά τα 50 χρόνια, κράτησε σταθερή γραμμή στην έρευνα και στην «αναχώνευση» των ανέκδοτων και εκδεδομένων πηγών της Ιστορίας (ο όρος «αναχώνευση» προέρχεται από τον Κωνσταντίνο Ντόκο).²

Ο *Μνήμων* αποδελτιωνόταν από την έντυπη μορφή του, όπως συνέβαινε, άλλωστε, και με τα άλλα ελληνικά περιοδικά της περιόδου, για παράδειγμα το *Balkan Studies*, την περιοδική έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, από το 1960. Κάθε ερευνητής ή ερευνήτρια πήγαινε στη Βιβλιοθήκη και αποδελτίωνε τους τόμους του περιοδικού ή των περιοδικών που ενδιέφεραν την έρευνά του, συνήθως δε από το πρώτο τεύχος. Στο παλαιό Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών κυκλοφορούσαν δελτία, μεταξύ των τότε μελών του, στις συναντήσεις που είχε καθιερώσει ο Κ. Θ. Δημαράς. Για παράδειγμα, αποδελτίωνε κάποιος μερικούς τίτλους περιοδικών και τα σχετικά με τον φιλελληνισμό άρθρα τα έδινε στη Λουκία Δρούλια και λάβαινε, αντίστοιχα, δελτία που ενδιέφεραν την προσωπική του έρευνα. Ήταν η εποχή που τα περισσότερα περιοδικά ήταν συγκεντρωμένα στην, πολύπαθη σήμερα, Βιβλιοθήκη του ΕΙΕ, την επονομαζόμενη από το 1993 «Βιβλιοθήκη Κ. Θ. Δημαράς».³

Αυτήν ακριβώς την εποχή ο Αμερικανός οικονομολόγος Robert G. Bowen (1933-2016), πρόεδρος του Πανεπιστημίου του Πρίνστον (1972-1988) και στη συνέχεια πρόεδρος για μια 20ετία του Ιδρύματος Andrew W. Mellon, καθοδήγησε και χρηματοδότησε, μεταξύ άλλων, τη δημιουργία μιας ηλεκτρονικής βάσης ακαδημαϊκών περιοδικών, τη JSTOR, μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες που άλλαξε ριζικά τη χρήση και την ταυτότητα, σε ό,τι αφορά τη δική μας περίπτωση, των περιοδικών των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών.

Το 2009, η JSTOR ενσωματώθηκε στην ITHAKA, μια εταιρεία που προωθούσε την τεχνολογία στην ανώτατη εκπαίδευση, συνιδρυτής της οποίας ήταν ο R. G. Bowen, με στόχο την πρόσβαση στη γνώση για όλο τον

1. Fred Heatley, «Ulster's Historical Journals», *The Linen Hall Review* 1/2 (1984), σ. 28-30.

2. Κ. Ντόκος, «Zovaticum», *Μνήμων* 1 (1971), σ. 176.

3. Το περιοδικό *Μνήμων* εκδίδεται σε έντυπη μορφή από το 1971 και μετά το 2012 άρχισε να εκδίδεται και ηλεκτρονικά, βλ. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/announcement/view/44>

κόσμο. Τίποτε δεν θα ήταν πλέον ίδιο στον ακαδημαϊκό και ερευνητικό χώρο μετά την εξάπλωση της JSTOR αλλά και άλλων παρεμφερών ηλεκτρονικών βάσεων περιοδικών. Από την προσωπική αξιολόγηση / αποδελτίωση στα έντυπα περιοδικά και την ανταλλαγή δελτίων περάσαμε στην αναζήτηση της ηλεκτρονικής «ορθολογικής» ταξιθέτησης της πληροφορίας.

Στη JSTOR ήταν αναρτημένο και το ξένο περιοδικό που άλλαξε την προσωπική μου ιστοριογραφική οπτική, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Πρόκειται για το περιοδικό *Quaderni Storici* (Τετράδια Ιστορίας) του ιταλικού εκδοτικού οίκου Il Mulino. Το συγκεκριμένο περιοδικό Ιστορίας ξεκίνησε με τον τίτλο *Quaderni Storici delle Marche*, το 1966, στην Αγκώνα, και στον πρώτο του τόμο τα δύο κύρια άρθρα για τη μεθοδολογία της Ιστορίας υπέγραψαν ο F. Braudel και ο A. Caracciolo.⁴ Το 1970 εγκατέλειψε τον τοπικό προσδιορισμό *delle Marche* (στην ιταλική Αδριατική) και έμεινε ως τίτλος μόνο το *Quaderni Storici*.⁵

Στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του περιοδικού ήταν η διαμόρφωση της νεότερης κοινωνίας και του σύγχρονου κράτους: οικονομία και κουλτούρα, θεσμοί και εργασία, τεχνολογία και κοινωνικές δομές. Ήδη, το 1970, λοιπόν, το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον του περιοδικού στρεφόταν στα, συχνά όχι εμφανή, ιστορικά χαρακτηριστικά, σε φαινόμενα που συνοδεύουν την ανάπτυξη χωρών όπως η Ιταλία, ένα κράτος με ιδιόμορφη βιομηχανική και γενικότερα οικονομική ανάπτυξη.

Οι συντάκτες του περιοδικού θεωρούσαν ότι οι μελέτες Τοπικής Ιστορίας απαιτούσαν συνεχείς συγκρίσεις, οι οποίες που έτειναν να διαλύσουν τα γεωγραφικά όρια της Τοπικής Ιστορίας. Ακόμη, τα χρονολογικά όρια που χώριζαν τις διάφορες ιστορικές περιόδους και αντίστοιχα προσδιόριζαν ειδικότητες ιστορικών που μελετούσαν τον Μεσαίωνα ή τη Νεότερη Εποχή, επέβαλλαν μια ερμηνευτική στενότητα που έπρεπε να παρακαμφθεί. Στόχος ήταν η σύγκλιση στη μακρά διάρκεια, η σύγκριση, η μεγάλη σύνθεση με τη βοήθεια μεθοδολογιών από άλλες επιστήμες (οικονομική θεωρία, κοινωνιολογία, νομική, δημογραφία, γεωγραφία). Επρόκειτο για ένα ιστοριογραφικό άνοιγμα που αποτελεί ίσως την πιο πλουραλιστική στιγμή της ιταλικής ιστοριογραφίας. Παράλληλα, το συγκεκριμένο περιοδικό αρνιόταν την ετικέτα της «σχολής». Εδώ να σημειωθεί ότι αξίζει μια σύγκριση με τα γαλλικά *Annales*.

Ένας από τους ιδρυτές του περιοδικού *Quaderni Storici*, ο ιστορικός Alberto Caracciolo, είχε κληθεί ως κεντρικός ομιλητής στο πρώτο συνέδριο

4. *Quaderni Storici delle Marche* (gennaio 1966), 1/1 (1966).

5. Al lettore, *Quaderni Storici*, τ. 5, 13/1 (1970), σ. 5-8.

της EMNE, με θέμα «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος», που διεξήχθη στην Αθήνα και την Ερμούπολη τον Σεπτέμβριο του 1984.⁶ Ήταν μία από τις πρώτες διεθνείς συναντήσεις γύρω από ένα μείζον θέμα της εποχής της Μεταπολίτευσης, τη νεοελληνική πόλη, με σταθερή αναφορά στη Σύρο και παράλληλα την Πάτρα, τον Πειραιά κ.ά.,⁷ με έντονη την επίδραση του Σπ. Ασδραχά και του Βασ. Παναγιωτόπουλου εκείνη την εποχή.

Στην παρέα των ιστορικών του *Μνήμονα* συζητιόνταν οι ιστοριογραφικές ανησυχίες των γαλλικών *Annales* αλλά όχι τα ιταλικά *Quaderni Storici*, τα οποία συζητούσε ο Σπύρος Ασδραχάς και ο Αντώνης Λιάκος. Αυτό συνέβαινε καθόσον η ελληνική ιστορική ιταλοφωνία προσδιοριζόταν κυρίως από τις ελληνοβενετικές σχέσεις. Το περιοδικό *Quaderni Storici* μου γνώρισε δύο σημαντικά μεθοδολογικά εργαλεία, τη μικροϊστορία και τα αφιερώματα σε διάφορες ιστορικές θεματικές. Ανατρέχω σε μια τότε περιγραφή μου για τη μικροϊστορία: «Η Ιστορία αποτελεί μια ενότητα γεγονότων και τεκμηρίων που απορρέουν από αυτά, τεκμήρια που με την ενεργητική παρέμβαση του ιστορικού ανασυνθέτουν τα ιστορικά γεγονότα. Η μικροϊστορία, λοιπόν, προτείνει μια μέθοδο συναρμολόγησης των τεκμηρίων με στόχο την αποκατάσταση των ιστορικών γεγονότων, δεν υποκαθιστά κανένα ιστορικό πεδίο, παρά εμπλουτίζει τη μεθοδολογική συζήτηση της νέας Ιστορίας με την εισαγωγή ενός “ολιστικού” τρόπου μικρο-ανάλυσης διαφόρων ιστορικών θεμάτων».⁸ Αυτή είναι μια μεθοδολογική οπτική που συζητήθηκε πολύ στην Ιταλία, εκείνη την εποχή (1980-1990).

Το δεύτερο καθοριστικό χαρακτηριστικό του περιοδικού ήταν τα αφιερώματα με συχνή σταθερή αναφορά στην Οικονομική Ιστορία, από το αφιέρωμα του 1985 στις μορφές πρωτοεμβιομηχάνισης, στους Ιταλούς στην Ερυθραία το 2002, στην κοινωνική ιστορία τωντσιγγάνων το 2014. Η δημοσίευση θεματικών ενοτήτων είναι δύσκολο εγχείρημα, μια εκδοτική στρατηγική που χρόνια αργότερα είδα με αισιοδοξία και στο περιοδικό του ΠΕ, *The Historical Review / Revue Historique*, που δρομολόγησε από το

6. Βλ. *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984*, τ. Α'-Β', Αθήνα, EMNE, 1985.

7. Christina Agriantoni, Maria Cristina Chatzioannou, «Le citta della Grecia moderna e il caso di un'industrializzazione effimera», *Quaderni Storici* 59/2 (1985), *Forme protoindustriali*, σ. 521-528.

8. Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου, «Μικροϊστορικές αναζητήσεις», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 151· η ίδια, «Από την πλευρά της μικροϊστορίας», *Τα Ιστορικά* 9 (1988), σ. 375-380.

2004 ο ακαδημαϊκός Πασχάλης Κιτρομηλίδης, τότε διευθυντής του ΙΝΕ. Τα αφιερώματα κάλυπταν και καλύπτουν νέες έρευνες και αποτελούν μια ευσύνοπτη γνωριμία με το θέμα: για παράδειγμα, το αφιέρωμα στο *The Historical Review / Revue Historique* της Ρέας Γρηγορίου στο σύγχρονο ελληνικό θέατρο από τον 20ό στον 21ο αιώνα ή το αφιέρωμα της Δήμητρας Βασιλειάδου για τα ανυπότακτα πάθη και τις απείθαρχες πράξεις στη νεότερη Ελλάδα.⁹

Τελειώνοντας, θα ήθελα να ξαναγυρίσω στη JSTOR και γενικότερα στις ηλεκτρονικές πηγές πληροφόρησης και να αναγνωρίσω τα χρήσιμα εργαλεία που προσφέρονται στο διαδίκτυο και βοηθούν στην εύκολη αναζήτηση και ανάκτηση επιστημονικών δημοσιεύσεων. Μένει εδώ να αναλογιστούμε με κάποια μελαγχολία τι θα κάνουμε πλέον τις έντυπες εκδόσεις των περιοδικών στις κατάμεστες βιβλιοθήκες μας.

Στον τόμο 100 του περιοδικού *Quaderni Storici*, το 1999, η Σύναξη ζήτησε από μη Ιταλούς ερευνητές να καταθέσουν την άποψή τους ως προς τον τρόπο ανάγνωσης και κατανόησης του περιοδικού στον τόπο τους. Αυτό είναι ένα ερώτημα που θεωρώ ότι θα μπορούσε να θέσει και να σταθμίσει και το περιοδικό *Μνήμων*, με την ευκαιρία των 50 χρόνων του. Πώς και πόσο διαβάστηκε από τους ελληνόφωνους συναδέλφους στο εξωτερικό; Καθώς είναι βέβαιο ότι στην ελληνική ιστοριογραφία έχει αφήσει βαθύ αποτύπωμα και εύχομαι να συνεχίσει και να τα εκατοστίσει.

9. Rea Grigoriou, «Special Section / Section Spéciale: Modern Greek theatre on the threshold of the twentieth and twenty-first centuries», *Historical Review / La Revue Historique* 16 (2019), σ. 11-14· Dimitra Vassiliadou, «Special Section I / Section Spéciale I: Mad, Bad or Sad? Unruly Passions and Actions in Modern Greece», *Historical Review / La Revue Historique*, 18/ 1 (2021), σ. 13-18.

Γ' ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΣΤΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΔΥΟ ΕΠΕΤΕΙΩΝ:
200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1821, 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1922

ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, ΣΤΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΔΥΟ ΕΠΕΤΕΙΩΝ. ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1821, ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1922: Η συμπλήρωση των 50 ετών από την ίδρυση της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (ΕΜΝΕ) και του *Μνήμονα* (1974) και ο καθυστερημένος, κατά ένα χρόνο, ελέω πανδημίας, εορτασμός της συνέπεσαν με δύο σημαντικές επετείους γεγονότων που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν τη συγκρότηση και την ιστορική εξέλιξη του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας: τα 200 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης και τα 100 χρόνια από τη λήξη του Μικρασιατικού Πολέμου. Θεωρήσαμε, λοιπόν, πρόσφορη την ευκαιρία, προκειμένου να επιχειρήσουμε έναν πρώτο απολογισμό του εορτασμού τους, όχι με την έννοια της λεπτομερούς καταγραφής όσων έγιναν, γίνονται ή πρόκειται να γίνουν (εκδόσεις, συνέδρια, εκθέσεις κ.λπ.),¹ αλλά της συζήτησης για τον τρόπο με τον οποίο η ιστοριογραφία και η κοινωνία είδε και βλέπει τα δύο αυτά μείζονα γεγονότα της νεότερης ιστορίας μας. Να μετατρέψουμε δηλαδή τις δύο επετείους σε ένα είδος παρατηρητηρίου για τη διερεύνηση της σχέσης των Ελλήνων με την ιστορία τους, των τρόπων με τους οποίους η ελληνική κοινωνία στον 21ο αιώνα αντιλαμβάνεται και νοηματοδοτεί το παρελθόν της.

Με το σκεπτικό αυτό, η οργανωτική επιτροπή απευθύνθηκε σε έξι ιστορικούς, οι οποίοι είχαν, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, ενεργό συμμετοχή σε όσα έλαβαν χώρα στη διάρκεια των δύο αυτών ετών, και τους απηύθυνε μια σειρά από ερωτήματα:

- Πώς θα αποτιμούσατε γενικά τον εορτασμό των δύο επετείων; Θα συμφωνούσατε με τη διαπίστωση ότι, ως έναν βαθμό, εκτυλίχθηκαν δύο παράλληλοι εορτασμοί, «εκ των άνω» (κυρίως από κρατικούς φορείς και ιδρύματα) και «εκ των κάτω» (λ.χ. από τοπικούς φορείς, σωματεία και συλλόγους); Αν ναι, εντοπίζετε διαφορετικούς προσανατολισμούς ανάμεσά τους ή πιστεύετε ότι τελικά κυριάρχησαν οι συγκλίσεις;

1. Η ανάγκη αυτή, άλλωστε, σε σχέση με το 1821, έχει ήδη αναγνωριστεί και καλυφθεί μέσω του «Παρατηρητηρίου για την Ελληνική Επανάσταση 1821», του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (<https://observatory1821.he.duth.gr/>). Εκκρεμεί η ανάληψη μιας ανάλογης πρωτοβουλίας για το 1922.

- Σε ποιο βαθμό, κατά τη γνώμη σας, με αφετηρία τις δύο επετείους, διευρύνθηκε ή γεφυρώθηκε η απόσταση ανάμεσα στον επιστημονικό διάλογο αφενός και τον τρόπο με τον οποίο η ευρύτερη κοινωνία, πέραν του μικρού κύκλου των επιστημόνων ιστορικών, αντιλαμβάνεται και συνδιαλέγεται με το παρελθόν της αφετέρου; Με άλλα λόγια, πόσο κοντά ήλθαν η επιστημονική και η δημόσια ιστορία;
- Τα τελευταία χρόνια γίναμε όλοι μάρτυρες μιας έκρηξης ενδιαφέροντος για τις δύο επετείους, που έλαβε τη μορφή εκδόσεων, επιστημονικών προγραμμάτων, διδακτορικών διατριβών, συνεδρίων και λοιπών επιστημονικών εκδηλώσεων, μουσειακών εκθέσεων, ειδικών ιστοτόπων κ.ο.κ., σε βαθμό υπερβολής κάποτε. Τι συνέπειες είχε αυτό για την ποιότητα; Σε ποιο βαθμό πρόκειται για παροδική μόδα; Θα μείνει κάτι από αυτήν την υπερπαραγωγή; Υπάρχει κοινό (ειδικών ή μη) για να καταναλώσει αυτό το επιστημονικό/ερευνητικό κεφάλαιο που παρήχθη και σε κάποιο βαθμό εξακολουθεί να παράγεται;
- Εντοπίζετε κάποιου είδους ανανέωση στον τρόπο με τον οποίο η ιστοριογραφία των τελευταίων χρόνων είδε την Ελληνική Επανάσταση και τον Μικρασιατικό Πόλεμο; Δοκιμάστηκαν κατά τη γνώμη σας με την ευκαιρία των δύο επετείων νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες και, αν ναι, τι προσέφεραν; Γενικότερα, ποιες μελλοντικές προοπτικές βλέπετε για την έρευνα στις θεματικές αυτές;
- Ένα πρόσθετο ζήτημα αφορά τα πολιτικά διακυβεύματα στην ερμηνεία των δύο αυτών εμβληματικών γεγονότων. Τα διακυβεύματα αυτά είναι, βέβαια, πάντοτε, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, παρόντα εμμέσως στις ερμηνείες μας, είτε πρόκειται, για παράδειγμα, για την ένταξη του 1821 και του 1922 στα μεγάλα αφηγήματα που αναπαράγουν την αντίληψη της ελληνικής ιστορίας ως μιας εναλλαγής («καταστροφών και θριάμβων»), είτε πρόκειται για την οικειοποίηση της Ελληνικής Επανάστασης από αφηγήσεις που τονίζουν τον «διαχρονικά» φιλελεύθερο ή δυτικό προσανατολισμό του ελληνικού κράτους. Άλλοτε όμως τα πολιτικά προτάγματα εκφράζονται πιο άμεσα, στις προσεγγίσεις λ.χ. του '22 υπό το πρίσμα του πρόσφατου προσφυγικού ρεύματος προς την Ελλάδα –για να μην αναφερθούμε στη συγκυρία της όξυνσης των διπλωματικών σχέσεων με την Τουρκία και τις επικλήσεις, από επίσημα χείλη και των δύο πλευρών, της Ελληνικής Επανάστασης και της Μικρασιατικής Εξστρατείας στο πλαίσιο μιας εθνικιστικής ρητορείας.²

2. Βλ. ενδεικτικά το περιεχόμενο της ομιλίας του Προέδρου της Τουρκικής Δη-

Πόσο έντονο θεωρείτε ότι ήταν τελικά το πολιτικό αποτύπωμα στην πρόσληψη του 1821 και του 1922; Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι μπορούμε να μιλάμε για εργαλειακή χρήση της ιστορίας;

- Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη τον ρόλο της ιστορίας και της συλλογικής μνήμης στη συγκρότηση κοινοτήτων, μπορούμε να δούμε στους τρόπους με τους οποίους η ελληνική κοινωνία συνδιαλέχθηκε με και αντιμετώπισε τις δύο εποχές, ένα προνομιακό πεδίο για τη μελέτη των μεταλλαγών και των ανασηματοδοτήσεων των ταυτοτήτων; Τι σημαίνει λ.χ. σήμερα, 100 χρόνια μετά την Καταστροφή, η «προσφυγική καταγωγή», στο όνομα της οποίας είναι δυνατό κανείς να διεκδικεί λόγο στην ερμηνεία του '22;

Εξαρχής συμφωνήθηκε ότι οι παραπάνω έξι θεματικοί άξονες θα λειτούργουσαν περισσότερο ως οδοδείκτες για τη συζήτηση και δεν θα είχαν δεσμευτικό χαρακτήρα για τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες στη στρογγυλή τράπεζα, οι οποίοι/-ες έχουν απόλυτη ελευθερία να επιλέξουν με πόσα και ποια από τα ερωτήματα που τους τέθηκαν θα επιχειρήσουν να «αναμετρηθούν» στις παρεμβάσεις τους.

Δεν είναι ίσως περιττό, τέλος, να σημειωθεί ότι η συμμετοχή στο εγχείρημα έγινε με όρους εγγενώς ανισότιμους. Αναφορικά με την αποτίμηση της εποχής των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση, έχει διαμορφωθεί ήδη ένα υπόστρωμα ερμηνειών, το οποίο, ακόμη και αν δεν συμερίζεται κανείς απολύτως, μπορεί ασφαλώς να αποτελέσει μια βάση συζήτησης.³ Αντίθετα, για το 1922 προκαλεί εντύπωση η πλήρης απουσία,

μοκρατίας στις 29.8.2022 στην Κιουτάχεια, για τον εορτασμό των 100 χρόνων από τη νίκη στον Μικρασιατικό Πόλεμο (Μαρία Ζαχαράκη, «Νέα επίθεση Ερντογάν: “Οι Έλληνες είναι το ίδιο ποταποί και σήμερα όπως και όταν έκαιγαν τις πόλεις μας πριν 100 χρόνια”»), *Έθνος*, <https://www.ethnos.gr/Politics/article/221955/neaepitheshertoganoieIhneseinaitoidiopotapoikaishmeraoposkaiotanekaignantispoleismasprin100xronia>, τελευταία πρόσβαση: 28.12.2023) και τη δήλωση του πρώην Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας, κατά την παρουσία του, στις 25.9.2022, στις εορταστικές εκδηλώσεις για την επέτειο της κατάληψης της Τρίπολης (Σταύρος Ζορμπαλάς, «Πρ. Παυλόπουλος: Την ίδια τύχη με τους Τούρκους δυνάστες που ηττήθηκαν στην Τρίπολη θα έχει ο τουρκικός στρατός»), *EPTnews*, <https://www.ertnews.gr/perifereiakoi-stathmoi/tripoli/pr-paylopylos-tin-idia-tychi-me-toys-toyrkoys-dynastes-poy-ittithikan-stin-tripolitha-echei-o-toyrkikos-stratos/>, τελευταία πρόσβαση: 28.12.2023).

3. Βλ. πρόχειρα Σάκης Γκέκας – Μιχάλης Σωτηρόπουλος – Αντώνης Χατζηκυριάκου, «Η εποχή της συναίνεσης: αποτιμήσεις και προοπτικές της ιστοριογραφίας για το 1821», *Τα Ιστορικά* 75 (Οκτ. 2022), σ. 6-39, καθώς και τις πολυάριθμες βιβλιοκρισίες για την πρόσφατη ιστοριογραφική παραγωγή γύρω από το 1821, στους δύο προηγούμενους τόμους (38 και 39) του *Μνήμωνα*.

στον βαθμό τουλάχιστον που έχω υπόψη μου, οποιασδήποτε προσπάθειας αναστοχασμού, ακόμη και σήμερα που γράφονται αυτές οι γραμμές, στο τέλος του 2023. Ας ελπίσουμε η εκδήλωση για τα 50χρονα της ΕΜΝΕ να αποτελέσει έναυσμα για ανάλογες προσπάθειες μελλοντικά, επιβεβαιώνοντας έτσι, για άλλη μια φορά σε αυτήν την πεντηκονταετία, τον πρωτοπόρο ρόλο της Εταιρείας στην ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ, ΤΟ ΚΕΡΔΟΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ 1821: Η μελέτη του αντιπάλου κατά την Ελληνική Επανάσταση, δηλαδή η μελέτη της πλευράς των Οθωμανών, υπήρξε για σχεδόν 200 χρόνια απύσχα από την ελληνική ιστοριογραφία. Εδώ και καιρό, από το 2003, ο Χρήστος Λούκος, ιδρυτικό στέλεχος του Μνήμονα, έχει επισημάνει την σημασία των οθωμανικών τεκμηρίων και σπουδών για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση της Ελληνικής Επανάστασης.¹ Η επέτειος των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση, το 2021, προκάλεσε μια εντυπωσιακή ιστοριογραφική έκρηξη στην Ελλάδα, βγάζοντας το 1821 από την προηγούμενη υποβάθμιση και σιωπή.² Θεωρώ ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε πως με αφορμή τη διακοσιετηρίδα δοκιμάστηκε στο πεδίο της Ελληνικής Επανάστασης μια πληθώρα προσεγγίσεων και μεθοδολογιών που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια στην ιστοριογραφία μας. Σε αυτό το πλαίσιο, μεταξύ των μελετών που δημοσιεύτηκαν για την επέτειο,³ ξεχωριστό κέρδος για

1. Christos Loukos, «Some suggestions for a bolder incorporation of studies of the Greek Revolution of 1821 into their Ottoman context», Antonis Anastasopoulos, Elias Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850. Conflict, transformation, adaptation. Proceedings of an international conference held in Rethymno, 13-14 December 2003*, University of Crete, Department of History and Archaeology, Ρέθυμνο 2007, σ. 195-203.

2. Για την προτέρα κατάσταση, βλ. ξανά Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821: από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, στην υποβάθμιση και σιωπή», Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Σικλαβενίτης (επιμ.), *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ. Α΄, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 579-594.

3. Η αποτίμηση της ιστοριογραφικής παραγωγής για το 1821, με αφορμή την επέτειο των 200 χρόνων, μένει να γίνει στο μέλλον με συστηματικό τρόπο από τους ιστορικούς της ιστοριογραφίας. Ας ξεχωρίσουμε εδώ, μεταξύ των συνεδρίων που έγιναν, το συνέδριο της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού που είχε τίτλο «Η Ελληνική Επανάσταση: νέες προσεγγίσεις», στις 15-16 Ιουνίου 2022, στο Αμφιθέατρο «Λεωνίδα Ζέρβας» του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, και στόχο, κατά

την ιστοριογραφία μάς πρόσφερε η δημοσίευση οθωμανικών τεκμηρίων για την Ελληνική Επανάσταση αλλά και η ιστοριογραφική προσέγγιση του ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό ήταν, βέβαια, αποτέλεσμα της αναπτυσσόμενης συμβολής των οθωμανικών σπουδών τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, που έχουν κάνει διακριτή την παρουσία τους τόσο σε διάλογο με τη νεοελληνική ιστοριογραφία όσο και σε διεθνές πλαίσιο.⁴

Την πρώτη συστηματική αξιοποίηση των οθωμανικών πηγών για την Ελληνική Επανάσταση οφείλουμε αναμφίβολα στον Σουκρού Γλιτζάκ, ερευνητή καταγόμενο από την Τουρκία που ζει τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα και έχει ενταχθεί πλέον στην ελληνική κοινότητα των ιστορικών, είναι «δικός μας» πλέον. Ο Σ. Γλιτζάκ στη διδακτορική του διατριβή⁵ είχε επισημάνει ότι τόσο η ελληνική όσο και η τουρκική ιστοριογραφία είχαν αγνοήσει ως τότε τα οθωμανικά τεκμήρια για την Ελληνική Επανάσταση, που, με μια πρόχειρη καταμέτρηση, αριθμούν δεκάδες χιλιάδες στο πρώην Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας (νυν της Προεδρίας) στην Κωνσταντινούπολη. Η ελληνική άγνοια θα μπορούσαμε να πούμε

δήλωση των διοργανωτών, να αναδείξει «πλευρές της Ελληνικής Επανάστασης που δεν έχουν συστηματικά μελετηθεί, όπως: η ματιά του άλλου, τι δηλαδή μαρτυρούν οι οθωμανικές πηγές για το 1821, η καθημερινή ζωή στα χρόνια του Αγώνα, η ζωή και η δράση των πολλών και όχι μόνο των επωνύμων, οι γυναίκες και τα παιδιά, και, γενικά, πλευρές που χρειάζονται για να αναδειχθούν νέα ερευνητικά ερωτήματα και σε βάθος μελέτη των πηγών». Βλ. τον ιστότοπο <https://www.protovoulia21.gr/draseis/i-epanastasi-toy-1821-nees-proseggiseis/> (τελευταία πρόσβαση: 20.12.2023). Αναμένεται η έκδοση των πρακτικών.

4. Για μια πρόσφατη επισκόπηση της ανάπτυξης των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα, βλ. Marinos Sariyannis, Eleni Gara, Phokion Kotzageorgis, «Ottoman studies in Greece: a reflective gaze», *Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain* 5 (2021), στο διαδίκτυο, αναρτήθηκε στις 20.12.2022 (τελευταία πρόσβαση: 20.12.2023), DOI: <https://doi.org/10.4000/bchmc.957>. Υπό δημοσίευση: Elias Kolovos, «Ottoman studies», Nicos Christophis (επιμ.), *Historiography in Greece*. Για τον διάλογο μεταξύ νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας, βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Βάσω Σειρινήδου (επιμ.), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης. Επιστημονική συνάντηση (8 Απριλίου 2016, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών)*, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας, Αθήνα 2017, προσβάσιμο στο διαδίκτυο: http://www.arch.uoa.gr/fileadmin/arch.uoa.gr/uploads/images/ekdoseis/e-book_neolliniki_istoria_kai_othomanikes_spoudes.pdf (τελευταία πρόσβαση: 20.12.2023).

5. H. Sükürü Ilıcak, *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)*, διδ. διατριβή, Harvard University, 2011.

πως ήταν αποτέλεσμα της κυριαρχίας του εθνοκεντρικού ιστοριογραφικού αφηγήματος· αλλά και από την τουρκική πλευρά, παρομοίως, η συμβατική εθνικιστική ιστοριογραφία δεν χωρούσε μια «κακή στιγμή» της οθωμανικής ιστορίας που, όπως και στην ελληνική περίπτωση στη μεταπολίτευση, για άλλους λόγους, έπεσε στη λήθη. Ο Σ. Ιλιτζάκ τιτλοφορεί χαρακτηριστικά τη διατριβή του (σε απόδοση στα ελληνικά) «Μια ριζική επανεκκίνηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»: σε αντιδιαστολή με την αποστροφή της ως τότε ιστοριογραφίας, για τον Σ. Ιλιτζάκ η Ελληνική Επανάσταση έδωσε στον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ την αφορμή να αναδιοργανώσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία μετασχηματίζοντας τον παλαιότερο συμβολοιακό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας σε ένα συγκεντρωτικό κράτος, όπου οι σχέσεις ηγεμόνα και υπηκόων θα θεσπίζονταν πλέον, με τις Μεταρρυθμίσεις, χωρίς ενδιάμεσους μεσολαβητές. Η Ελληνική Επανάσταση, λοιπόν, αποτελεί, σύμφωνα με τη νέα προσέγγιση του Σ. Ιλιτζάκ, ένα σημαντικό επεισόδιο της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην απαρχή των Μεταρρυθμίσεων (*Tanzimat*) του 19ου αιώνα. Την ίδια στιγμή, είναι η καλύτερη γνώση του οθωμανικού πλαισίου που μπορεί να βοηθήσει την ιστοριογραφία μας να ερμηνεύσει πληρέστερα την Ελληνική Επανάσταση.

Σε ό,τι αφορά τα κέρδη στο επίπεδο δημοσίευσης πηγών, η επέτειος έδωσε στον υπογράφοντα την ευκαιρία να δημοσιεύσει, μαζί με τον Σ. Ιλιτζάκ και τον Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί, σε έναν τόμο⁶ μια επιλογή μεταφράσεων των διαταγμάτων που υπαγόρευσε ο ίδιος ο σουλτάνος της Ελληνικής Επανάστασης, ο Μαχμούτ Β΄, από το έτος 1821. Πρόκειται για αδημοσίευτα ως επί το πλείστον μέχρι σήμερα εισερχόμενα έγγραφα, στα οποία οι μεγάλοι βεζίρηδες ή οι τοποτηρητές τους σημείωναν με κόκκινη μελάνη τις εισηγήσεις τους προς τον σουλτάνο κι αυτός στη συνέχεια πρόσθετε στην κεφαλίδα τα αυτόγραφα διατάγματά του –που έδωσαν ουσιαστικά και την ονομασία των εγγράφων–, γραμμένα επίσης με κόκκινη μελάνη. Τα διατάγματα αυτά του Μαχμούτ Β΄ αποκαλύπτουν στοιχεία για τον ηθικό και διανοητικό κόσμο του, συναισθήματα, επιθυμίες αλλά και αυταπάτες και απογοητεύσεις. Αποτελούν απαραίτητη πηγή, προκειμένου να εξεταστεί σε αναλυτικότερες μελέτες η οθωμανική αντίδραση στην Ελληνική Επανάσταση στο ανώτατο επίπεδο της αυτοκρατορίας.

Την ίδια επετειακή χρονιά, ο Σ. Ιλιτζάκ προχώρησε επίσης στη δημοσίευση στο πρωτότυπο (σε μεταγραφή σε λατινικούς χαρακτήρες) και

6. Ηλίας Κολοβός, Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί, Σουκρού Ιλιτζάκ, *Η οργή του σουλτάνου. Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β΄ το 1821*, ΕΑΠ, Αθήνα 2021.

σε αγγλική μετάφραση επιλεγμένων αδημοσίευτων καταχωρίσεων⁷ από τα κατάστιχα εξερχομένων εγγράφων της υπηρεσίας του μεγάλου βεζίρη, με αντικείμενο επίσης, όπως και στην περίπτωση των αυτογράφων του σουλτάνου, την προσπάθεια καταστολής της Ελληνικής Επανάστασης. Σε 1.691 σελίδες η ιστοριογραφία μας κερδίζει πολλά από μια επιλογή πληθώρας επιλεγμένων οθωμανικών εγγράφων μεταξύ των ετών 1821-1826, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν επίσης για να μελετηθεί αμφίπλευρα η Ελληνική Επανάσταση μέσω σύγκρισης ελληνικών και οθωμανικών πηγών.

Την ίδια στιγμή, οι Δημήτρης Παπασταματίου και Φωκίων Κοτζαγέρης μελέτησαν στο βιβλίο τους⁸ ένα οθωμανικό αρχείο της περιφερειακής επαρχιακής διοίκησης της Θεσσαλονίκης, που αναδεικνύει την προσπάθεια που κατέβαλε η οθωμανική διοίκηση για να καταστείλει το επαναστατικό κίνημα πέριξ της πόλης. Η Θεσσαλονίκη είχε αναδειχθεί κατά την επαναστατική δεκαετία σε κέντρο στρατολόγησης και ανεφοδιασμού των οθωμανικών στρατιών που κατευθύνονταν προς τον νότο. Από τη σημαντική αυτή μελέτη κερδίζουμε μια νέα οπτική γωνία μελέτης της Ελληνικής Επανάστασης, από τον βορρά. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η παρατήρηση των δύο συγγραφέων πως μέσα από τη ροή των καταχωρίσεων των κωδίκων του ιεροδικείου, που μελέτησαν, προκύπτει μια εικόνα έντασης και αναστάτωσης τον πρώτο καιρό της εκδήλωσης της Επανάστασης, που αντανακλάται και στον ατημέλητο, κάποιες φορές, τρόπο γραφής των διαταγμάτων και το ασυστηματοποίητο των καταχωρίσεων. Γρήγορα, όμως, η κανονικότητα επανήλθε, παρ' όλο που η Θεσσαλονίκη δεν είχε σταματήσει να απασχολεί την κεντρική εξουσία σε σχέση με την επανάσταση στον νότο.

Ας σημειωθεί πως σε ό,τι αφορά τις εκδόσεις οθωμανικών τεκμηρίων για την Ελληνική Επανάσταση, αναμένουμε σύντομα τη δημοσίευση, καταρχάς, από τους Παρασκευά Κονόρτα, Γιώργο Λιακόπουλο και Λεωνίδα Μοίρα των δύο οθωμανικών καταστίχων που βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Σόφιας και στα οποία καταγράφονται οι δημεύσεις περιουσιών υπόπτων για συμμετοχή στο επαναστατικό κίνημα του 1821, όπως επίσης και τη δημοσίευση από τους Γιώργο Σαλακίδη, Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί και Αναστάσιο Ιορδάνογλου ενός οθωμανικού καταστίχου που

7. Η. Ş. Ilıcak (επιμ.), *“Those Infidel Greeks”*. *The Greek War of Independence through Ottoman archival documents*, Λάιντεν, Brill, 2021, διαθέσιμο διαδικτυακά στη διεύθυνση <https://brill.com/edcollbook-0a/title/60933> (τελευταία πρόσβαση: 29.12.2023).

8. Δ. Παπασταματίου, Φ. Κοτζαγέρης *Στις παρυφές της Επανάστασης: μια νέα προσέγγιση του Αγώνα στη Χαλκιδική με βάση οθωμανικό τεκμηριακό υλικό*, ΕΑΠ, Αθήνα 2021.

απόκειται επίσης στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Σόφιας και απογράφει, στα 1825, τις περιουσίες των θεωρούμενων ως επαναστατών χριστιανών της Χίου και των ακτών του Τσεσμέ, οι οποίες είχαν κατασχεθεί από το οθωμανικό κράτος μετά τη σφαγή της Χίου (1822).

Πέραν των ιστορικών τεκμηρίων, των επίσημων οθωμανικών εγγράφων, μια σημαντικότερη οθωμανική πηγή για την Ελληνική Επανάσταση αποτελούν τα σχετικά λιγοστά, αλλά εν πολλοίς άγνωστα μέχρι τώρα στην ελληνική βιβλιογραφία, αφηγηματικά έργα Οθωμανών χρονικογράφων. Δυστυχώς δεν υπάρχει για την ώρα ελληνική μετάφραση των –ευτυχώς δημοσιευμένων στα τουρκικά– πολυσέλιδων, πολύτιμων και πυκνογραμμένων αυτών έργων των επίσημων χρονικογράφων της Αυλής, δηλαδή κατά κύριο λόγο του έργου του Σανί-σαντέ, που καλύπτει τα γεγονότα μεταξύ 1808-1821, και του Εσάτ Εφέντη, που καλύπτει την πενταετία 1821-1826. Οι χρονικογράφοι και η οπτική τους γωνία, μέσα από το ίδιο το παλάτι και το αυτοκρατορικό συμβούλιο, αποτελούν απαραίτητα τεκμήρια για να ερμηνεύσουμε σωστά τα επίσημα οθωμανικά έγγραφα και, συνολικότερα, την οθωμανική αντίδραση στην Ελληνική Επανάσταση.

Η Σοφία Λαΐτου και ο Μαρίνος Σαρηγιάννης απέδωσαν σε ελληνική μετάφραση ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον μικρό χρονικό (που είχε πρωτοπαρουσιάσει στην ελληνική ιστοριογραφία ο Γιάννης Αλεξανδρόπουλος)⁹ του Γιουσούφ Μπέη του Μοραΐτη.¹⁰ Ο Γιουσούφ υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων της εκδίωξης των μουσουλμάνων από την επαναστατημένη Πελοπόννησο. Η αφήγηση και η ματιά του έχει σημασία σε αντιδιαστολή με την οπτική γωνία της κεντρικής διοίκησης: όντας στο πεδίο, και σε επαφή με τους επαναστάτες, φαίνεται, για παράδειγμα, μάλλον να αντιλαμβάνεται, και πάντως να ενσωματώνει στο έργο του, τη σχετικά καινοφανή για την εποχή εκείνη αντίληψη της εθνικής ιδεολογίας ως κινήτρου για τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας.

Τρεις νέοι οθωμανολόγοι ιστορικοί, που ολοκλήρωσαν πρόσφατα τις διδακτορικές τους διατριβές, είχαν ουσιαστική ερευνητική συμβολή στην ανάδειξη της ματιάς των Οθωμανών στην Ελληνική Επανάσταση. Ο Λεωνίδας Μοίρας αξιοποίησε συνδυαστικά τις οθωμανικές πηγές, τεκμήρια και χρονικά, για να δημιουργήσει με βάση ένα κεφάλαιο της διατριβής του μια ευ-

9. John C. Alexander (Alexandropoulos), «Yusuf bey al-Moravi on the siege and capture of Tripolitsa in 1821», Κ. Λάππας, Α. Αναστασόπουλος, Η. Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 139-155.

10. Σοφία Λαΐτου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2020.

σύνοπτη και βατή και για τον μη ειδικό αναγνώστη αφήγηση των αντιδράσεων των Οθωμανών στην Ελληνική Επανάσταση.¹¹ Σχετικά πιο άγνωστη, καθώς παραμένει ανέκδοτη, είναι η διατριβή του Τούρκου ελληνομαθούς Γιουσούφ Ζιγιά Καραμπιτσάκ (EHSS και McGill 2020), που μελετά το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ 1768-1828, περιλαμβάνοντας πολλά τεκμήρια για την Ελληνική Επανάσταση, την οποία τοποθετεί στο οθωμανικό πλαίσιο της Εποχής των Επαναστάσεων. Τέλος, θα πρέπει να προσθέσουμε στην ομάδα αυτή και την Ντιλέκ Οζκάν, η οποία ολοκλήρωσε και αυτή λίγο νωρίτερα αλλά πρόσφατα και πάλι (2016) την ανέκδοτη διατριβή της στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για τα πρώτα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1832-1865), εργασία συναφή με τις συνέπειες της Ελληνικής Επανάστασης στην ελληνική χερσόνησο, στη μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος. Η Οζκάν δημοσίευσε επίσης πρόσφατα στο *Journal of Greek Media and Culture* και ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο¹² με θέμα την αντιμετώπιση του ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας από την τουρκική ιστοριογραφία, επισημαίνοντας την εθνικιστική του προσέγγιση, σε συνέχεια των Οθωμανών χρονικογράφων και τεκμηρίων. Οι τελευταίοι αρνούνται κατά κανόνα να αναγνωρίσουν την ενεργή δράση των επαναστατικών υποκειμένων που, εν τέλει, άλλαξαν τον κόσμο του 1821 και στις δύο όχθες του Αιγαίου.

Επίσης θα πρέπει να σημειωθεί ότι τις ιστορικές εξελίξεις, με αφετηρία το 1821, της «οθωμανικής εποχής των επαναστάσεων» εξετάζει συνθετικά η λίγο παλαιότερη σημαντική μελέτη της Χριστίνας Φιλίου που κυκλοφόρησε στα ελληνικά στο επετειακό έτος¹³ και πρέπει να συμπεριληφθεί σε αυτή τη σύντομη αποτίμηση. Αναμένονται, τέλος, να εκδοθούν πρακτικά από την επετειακή διαδικτυακή επιστημονική διημερίδα (Zoom Webinar) με τίτλο «Οθωμανική κρίση και επανάσταση / η Ελληνική Επανάσταση ως οθωμανική κρίση», που διοργάνωσε το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κρίση και Ιστορική Αλλαγή» του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (24-25 Νοεμβρίου 2021).

Το ζήτημα του συνυπολογισμού του οθωμανικού πλαισίου για την απαρχή της Ελληνικής Επανάστασης είναι ιδιαίτερα σύνθετο ιστοριογραφικά. Η ελληνική ιστοριογραφία έχει ήδη επισημάνει, και ορθά, πως πρέπει να ληφθεί

11. Λεωνίδα Μοίρας, *Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, Αθήνα, Τόπος, 2020.

12. Dilek Özkan, «The Greek War of Independence in Turkish historiography», *Journal of Greek Media and Culture*, τ. 7, αρ. 2 (2021), σ. 239-257.

13. Χριστίνα Φιλίου, *Βιογραφία μιας Αυτοκρατορίας. Κυβερνώντας Οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021.

υπόψη το οθωμανικό –όπως και το διεθνές– πλαίσιο στην εξέλιξη της νεοελληνικής ιστορίας και ιδιαίτερα οι μεγάλοι μετασχηματισμοί που διαμορφώνουν σε βάθος την προεπαναστατική εποχή.¹⁴ Τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν μια εποχή μεγάλων κρίσεων και μετασχηματισμών, που δεν μπορούν να περιγραφούν με την αξιολογική ερμηνεία της «παρακμής» των Οθωμανών, όπως υποστηριζόταν στην παλαιότερη ιστοριογραφία. Η νεότερη οθωμανολογική ιστοριογραφία επισημαίνει, από την άλλη πλευρά, πως η διαδικασία διεύρυνσης της συμμετοχής στην οθωμανική διακυβέρνηση, που έχει τις καταβολές της στον 17ο αιώνα και αναδείχθηκε ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα, τον λεγόμενο «αιώνα των προυχόντων» (*ayan*), αποτελεί το ευρύτερο οθωμανικό πλαίσιο της Ελληνικής Επανάστασης.¹⁵ Επιπλέον, όπως έχει αναδείξει ιδιαίτερα η προσέγγιση του Σ. Γλιτζάκ, η άμεση προεπαναστατική συγκυρία της προσπάθειας της Κωνσταντινούπολης να ανακτήσει τον έλεγχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συγκρουόμενη με τις επαρχίες αποτελεί επίσης το οθωμανικό πλαίσιο της Ελληνικής Επανάστασης. Είναι πάντως βέβαιο ότι χρειαζόμαστε περισσότερες μελέτες περίπτωσης για να προχωρήσουμε την προσπάθεια γενικότερης σύνθεσης.

Είναι αμφίβολο αν θα υπάρξει συνέχεια στη δημοσίευση οθωμανικών πηγών και αναλύσεων με επίκεντρο το 1821 μετά το τέλος της επετείου, όπως είναι αμφίβολο και αν η ελληνική ιστοριογραφία θα συνεχίσει να μελετά το 1821 –ας το ελπίσουμε. Η ιστοριογραφική έκρηξη που βιώσαμε και συνεχίζουμε ως ένα βαθμό ακόμα να βιώνουμε σχετικά με το 1821, ήταν περισσότερο το αποτέλεσμα πολλών πρωτοβουλιών, εκφράζοντας κατά κάποιο τρόπο και τον δημοκρατικό χαρακτήρα της ίδιας της Ελληνικής Επανάστασης. Αλλά δεν υπήρξε, είναι αλήθεια, κανένα θεσμικό κέρδος από την επέτειο. Δεν ιδρύθηκε, για παράδειγμα, ένα αυτοδύναμο σύγχρονο Ινστιτούτο για τη μελέτη της Ελληνικής Επανάστασης, ώστε να συστηματοποιηθεί η έρευνα για το 1821. Ερευνητικά προγράμματα όπως αυτό του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, που είχε συλλάβει και ξεκινήσει ο Βασίλης Καρδάσης ως πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής, παρά τα κέρδη που έφεραν στη μελέτη της Ελληνικής Επανάστασης, με σειρά ερευνών και δημοσιεύσεων, δεν συνεχίστηκαν με την αλλαγή της διοίκησης. Τα κέρδη, λοιπόν, ήταν καλά, στο ταμείο που κάνουμε, αλλά στιγμιαία. Στην περίπτωση εντούτοις της ένταξης

14. Βλ. Κώστας Κωστής, «Σκέψεις για τον Ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας», Ηλίας Κολοβός, Κώστας Κωστής (επιμ.), *Κατανοώντας τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2022, σ. 17.

15. Βλ. Ηλίας Κολοβός, *Στους καιρούς των σουλτάνων. Οι κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου υπό οθωμανική κυριαρχία (14ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Ασίνη, 2023, σ. 293.

της οθωμανολογικής προσέγγισης στη νεοελληνική ιστοριογραφία, εδώ θεωρώ ότι έχουμε ένα μονιμότερο κέρδος, ένα πλέον κερδισμένο διάλογο, που οπωσδήποτε έχει ως υπόβαθρο την ευρύτερη διεθνοποίηση των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, ξεπερνώντας τον παλαιότερο εθνοκεντρισμό. Στον ευρύτερο δημόσιο λόγο που αναπτύχθηκε στη διάρκεια της επετείου των 200 χρόνων, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι υπήρξε μια εξαιρετικά καλή αντιπροσώπευση της «οθωμανικής πλευράς», μέσω των οθωμανολόγων ιστορικών, και μάλιστα ενίοτε ως συμπερίληψη του «Άλλου». Δεν εννοώ εδώ ότι υπήρξε προσπάθεια ωραιοποίησης, αρκεί να δει κανείς, για παράδειγμα, τον ρεαλισμό της αφήγησης και της εικονογράφησης των Οθωμανών στο graphic novel του Αντώνη Νικολόπουλου (Soloup) με τίτλο *21: Η μάχη της πλατείας* (εκδόσεις Ίκαρος 2021). Υπάρχουν, εντούτοις, όπως σημειώνει ο Νικολόπουλος, «πολλές διαφορετικές ιστορίες για την Ελληνική Επανάσταση, που απέχουν σημαντικά από τα στερεότυπα του εθνικού αφηγήματος και των σχολικών επτεείων». Αυτή η συμπερίληψη «πολλών διαφορετικών ιστοριών», στην περίπτωση των «οθωμανικών», είναι, θεωρώ, αναμφίβολα ένα κέρδος για την ιστοριογραφία μας, αποτέλεσμα σαφώς και της ιστοριογραφικής «Μεταπολίτευσης», στην οποία συνέβαλε και ο *Μνήμων* που γιορτάζει τα 50 του χρόνια.

ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ, ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΠΕΤΕΙΩΝ: Η σημερινή μας συζήτηση έχει στο θέμα της τη φράση «στη συγκυρία των δύο επετείων». Στη σύντομη αυτή παρέμβαση, αν έπρεπε να δώσω ένα τίτλο, θα έδινα τον εξής: «Οι ιστορικοί και η ιστοριογραφία στη συγκυρία των δύο επετείων» και το περιεχόμενό της θα επικεντρωθεί σε μια σειρά από σχέψεις και προβληματισμούς που έχουν προκύψει από τη συστηματική ερευνητική μου ενασχόληση με την προσφυγική μετακίνηση του 1922 αλλά και από μια γενικότερη αίσθηση και εικόνα για τα όσα συμβαίνουν στον δημόσιο χώρο και στον δημόσιο λόγο, περισσότερο για τις δύο αυτές επετείες και λιγότερο στην ιστοριογραφία.

1821: Η επέτειος των 200 χρόνων της Ελληνικής Επανάστασης ήταν ένα σπουδαίο εθνικό γεγονός, μια επέτειος που κράτος, θεσμοί και ιστορικοί προετοιμάστηκαν για αυτή. Δημιούργησαν το πλαίσιο, δαπάνησαν χρήματα και υλοποιήθηκαν νέες έρευνες με αποτέλεσμα να αναδειχθούν νέα δεδομένα και νέοι προβληματισμοί στην ιστοριογραφία κυρίως από νέους συναδέλφους αλλά και από τους μεγαλύτερους και τις μεγαλύτερες που ασχολούνται με την περίοδο. Αντίστοιχα, πραγματοποιήθηκε πληθώρα συνεδρίων και επιστημονικών εκδηλώσεων, όπου παλιές και νέες

έρευνες συνομίλησαν. Προσωπικά, όσο παρακολούθησα αυτή τη συζήτηση, ομολογώ ότι εντυπωσιάστηκα θετικά από τη συστηματική έρευνα που πραγματοποιήθηκε για χρόνια, τον σχεδιασμό και την οργάνωσή της.

Στον δημόσιο διάλογο τώρα, η συζήτηση κινήθηκε σε ένα άλλο επίπεδο, όπως είναι φυσικό. Δεν αναδείχθηκαν τόσο τα νέα ερευνητικά δεδομένα και δεν πρωταγωνίστησαν μόνο όσοι ασχολούνται με την περίοδο. Σε ολόκληρη τη χώρα, σε κάθε δήμο πραγματοποιήθηκαν δημόσιες εκδηλώσεις, εορτασμοί και συζητήσεις. Κάθε περιοχή προσπάθησε να αναδείξει τη δική της συμμετοχή στην Επανάσταση. Στις εκδηλώσεις αυτές έγινε μια πιο επιφανειακή συζήτηση, σε μια προσπάθεια πιθανότατα να είναι πιο κατανοητή για το ευρύ κοινό. Το θεωρώ μεν λογικό αλλά θα μπορούσε να τεθεί με μεγαλύτερη σαφήνεια ένα πλαίσιο και ένας ευρύτερος προβληματισμός από τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες.

Όπως και να έχει το 1821 και η επέτειός του, είναι η πιο κομβική στιγμή στη σύγχρονη ιστορία μας. Δεν είναι απλά ένα ορόσημο, είναι η στιγμή της δημιουργίας του σύγχρονου ελληνικού κράτους και πάνω από όλα είναι μια μεγάλη ιστορία επιτυχίας. Και από αυτήν την ιστορία επιτυχίας πολύ γρήγορα περάσαμε σε μια μεγάλη ιστορία αποτυχίας, το 1922, χωρίς να έχουμε την ωριμότητα, ίσως ακόμα και σήμερα, που η επέτειος ολοκληρώνεται, να την διαχειριστούμε.

1922: Όσο προσπαθούσα να οργανώσω την σκέψη μου για τη σημερινή συζήτηση, σκεφτόμουν «γιατί για την επέτειο του 1922 δεν υπήρξε η αντίστοιχη πρόνοια από κράτος, θεσμούς και ιστορικούς;» και αναρωτιόμουν τις πιθανές αιτίες. Σκέφτηκα ότι ίσως πραγματικά δεν μπορεί το κράτος, οι θεσμοί και οι φορείς του να οργανώσουν, σχεδόν παράλληλα, δύο τόσο μεγάλα «γεγονότα» ή ότι τα χρήματα δεν επαρκούσαν, όσο όμως το σκεφτόμουν αυτό, μου έρχονταν στο μυαλό τα εκατοντάδες χιλιάδες ευρώ που δόθηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού σε φορείς και προσφυγικούς συλλόγους, οι εκατοντάδες εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν, οι δεκάδες τηλεοπτικές παραγωγές. Και μέσα από μια σειρά μικρών και μεγάλων συνειρμών κατέληξα ότι είναι πιθανότερο η ήττα να καθόρισε την «πολιτική βούληση» και να έθεσε το επίσημο πλαίσιο της επετείου.

Το 1922 είναι το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, η συρρίκνωση της Μεγάλης Ελλάδας και το «προσφυγικό σοκ». Τα γεγονότα αυτά δεν είναι επέτειοι που γιορτάζονται. Και εκεί κάπου στρέφουμε τη συζήτηση στη λάμψη της Ιωνίας, τον πολιτισμό και την οικονομική ευχέρεια των χριστιανικών πληθυσμών εκεί και στην αστείρευτη δύναμη των προσφύγων που στάθηκαν στα πόδια τους και ξανακέρδισαν τη ζωή τους μετά τον

ξεριζωμό, αλλάζοντας το επίκεντρο της εστίασης. Από αυτούς τους δύο άξονες απουσιάζουν τα ίδια τα γεγονότα του ελληνοτουρκικού πολέμου, της μικρασιατικής εκστρατείας, της πολεμικής ήττας και της τεράστιας προσφυγικής μετακίνησης που ακολούθησε. Με έναν τρόπο το 1922, όπως βέβαια και το 1821, δεν είναι απλά μια στιγμή αλλά συμπυκνώνει μια ολόκληρη δεκαετία και φυσικά δεκάδες μικρά και μεγάλα γεγονότα, συνεπώς και οι γενικεύσεις μας είναι με έναν τρόπο απαραίτητες.

Παρότι δεν υπήρξε αντίστοιχη οργάνωση και κεντρικός σχεδιασμός, υλοποιούνται αυτή τη στιγμή μια σειρά από μικρά και μεγαλύτερα ερευνητικά έργα, τα περισσότερα από τα οποία όμως δεν έχουν αποδώσει ακόμα αποτελέσματα.¹ Παράλληλα, η επιστημονική βιβλιογραφική παραγωγή είναι σχετικά περιορισμένη, αντίθετα με τις επιστημονικές συναντήσεις που ήταν πάρα πολλές, ενώ ακόμα σχεδιάζονται και άλλες. Αναντίστοιχη με την επιστημονική έρευνα και συζήτηση είναι η δημόσια συζήτηση και οι μη επιστημονικές συναντήσεις και εκδηλώσεις. Εκατοντάδες εκδηλώσεις έχουν πραγματοποιηθεί και συνεχίζουν να γίνονται σε όλη την Ελλάδα από δήμους, συλλόγους, φορείς και ενώσεις μη επιστημονικές, που πάντα όμως έχουν στο πάνελ έναν ή περισσότερους ιστορικούς που θα «διασφαλίσουν» την εγκυρότητα και τη σοβαρότητα της συζήτησης.

Δεν θέλω να σχολιάσω τις ίδιες τις εκδηλώσεις, αλλά θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας ένα προβληματισμό, που πηγάζει από τα εξής ερωτήματα. Δεν έχω απάντηση και σίγουρα ξέρω ότι δεν υπάρχει σωστή ή λάθος απάντηση: Ποιος είναι ο ρόλος του ιστορικού σε όλο αυτό το δημόσιο πλαίσιο; Είναι ο ειδικός που έχει τις απαντήσεις; Είναι ο ειδικός που μπορεί να μιλήσει για το παρελθόν, να αναδείξει τις ιστορικές αναλογίες και να καταλήξει στο ότι η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται; Ή είναι ο ειδικός που προσπαθεί να βάλει ένα πλαίσιο και να θέσει ένα προβληματισμό; Παρακολουθώντας τη δημόσια συζήτηση για το 1922 και συμμετέχοντας εν μέρει σε αυτήν αντιλαμβάνομαι πόσο δύσκολο είναι ο ιστορικός να

1. Ανάμεσα σε αυτά τα έργα και εμείς στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών υλοποιούμε δύο έρευνες που θα ολοκληρωθούν, όμως, στα τέλη του 1923 και του 1924 αντίστοιχα. Πρόκειται για τα ερευνητικά έργα «100memories: Ολοκληρωμένη δράση φυσικής και ψηφιακής τεκμηρίωσης και προβολής της μικρασιατικής προσφυγικής μνήμης», που υλοποιείται στο πλαίσιο της Δράσης ΕΡΕΥΝΩ – ΔΗΜΙΟΥΡΓΩ – ΚΑΙΝΟΤΟΜΩ και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και από εθνικούς πόρους μέσω του Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα & Καινοτομία (ΕΠΑΝΕΚ). Το δεύτερο έργο, με τίτλο «Ένας αιώνας, Δύο προσφυγικές κρίσεις», υλοποιείται με χρηματοδότηση από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας.

θέσει τον πραγματικό ιστορικό προβληματισμό, να μην κάνει εκπτώσεις και απλοποιήσεις, να γίνει κατανοητός στο ακροατήριο του.

Την προηγούμενη χρονιά, σε μια πόλη που υποδέχτηκε χιλιάδες πρόσφυγες του 1922, και συγκεκριμένα στην προσφυγική γειτονιά της, υλοποιήσαμε ένα κύκλο συμμετοχικών εργαστηρίων, στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου 100memories. Σε αυτό συμμετείχαν κάτοικοι της περιοχής. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν είτε εκπαιδευτικοί, είτε μέλη της τοπικής ομάδας Προφορικής Ιστορίας αλλά και μέλη των προσφυγικών συλλόγων της ευρύτερης περιοχής καθώς και κάτοικοι με διάφορες επαγγελματικές ασχολίες. Οι περισσότεροι και οι περισσότερες από τους συμμετέχοντες είχαν μεγάλο ενδιαφέρον να ακούσουν τον προβληματισμό μας και να συνδράμουν στο εργαστήριο. Όμως αρκετοί από τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες που είχαν προσφυγική καταγωγή είχαν υιοθετήσει έναν πιο εποπτικό και ελεγκτικό ρόλο, μιας και ήταν οι απόγονοι των υπό έρευνα υποκειμένων και «πίστευαν πως όφειλαν να διασώσουν και να προστατέψουν το παρελθόν τους» απέναντι στην ερευνητική ομάδα που δεν είχε προσφυγική καταγωγή, ήταν ξένη στην πόλη και παράλληλα δεν ενδιαφερόταν αποκλειστικά για την προσφυγική μετακίνηση του 1922.

Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής του εργαστηρίου, αντιμετωπίσαμε την αρνητική στάση κάποιων από τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες για το σκεπτικό της έρευνάς μας. Η αντίθεσή τους προερχόταν από το γεγονός ότι η δική μας έρευνα εκκινούσε από την έννοια της μετακίνησης και αφορούσε το σύνολο των πληθυσμιακών μετακινήσεων που είχαν σημειωθεί στην πόλη από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα. Αυτός ο προβληματισμός δεν τους ήταν απλά άγνωστος αλλά κυρίως τους ήταν «υποτιμητικός», όπως οι ίδιοι μας δήλωσαν. Οι δικοί τους πρόγονοι ήταν πρόσφυγες Έλληνες και χριστιανοί και όχι αλλόθρησκοι και αλλόγλωσσοι μετανάστες. Σας αναφέρω το παραπάνω παράδειγμα όχι για να το αξιολογήσω περισσότερο αλλά για να αναδείξω μια τελείως διαφορετική παράμετρο με την οποία ερχόμαστε αντιμέτωποι στη δημόσια συζήτηση γύρω από το 1922, όταν συνομιλούμε με τους απογόνους των προσφύγων και βρισκόμαστε απέναντι στη βαθιά ριζωμένη πεποίθησή τους ότι είναι οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές της ιστορίας αυτής και άρα την ξέρουν, γιατί την έχουν ζήσει ή έστω την έχουν ακούσει μέσα από τις διηγήσεις της οικογένειάς τους.

Το ίδιο το γεγονός της προσφυγικής μετακίνησης δημιουργεί μια ταύτιση στο ακροατήριο, που μεταστρέφει το επίκεντρο της συζήτησης. Στην επέτειο του 1821 δεν υπήρχε αυτή η ταύτιση, υποθέτω πως κανείς και καμία δεν είχε αυτού του τύπου την άμεση σχέση με το ίδιο το γεγονός.

Το αίσθημα αυτό που υπάρχει τόσο έντονα στο ακροατήριο, οριοθετεί τις δημόσιες συναντήσεις και τις συζητήσεις, και δημιουργεί μια εύθραυστη ισορροπία. Φυσικά, δεν θεωρώ ότι η λύση είναι η αποστασιοποίησή μας από τη συζήτηση. Θεωρώ ότι έχουμε υποχρέωση να συμμετέχουμε και να προσπαθήσουμε να αντιστρέψουμε το πλαίσιο στρέφοντας τη συζήτηση σε πιο ιστοριογραφικά ζητήματα και ερωτήματα. Να ξεφύγουμε από τη βιωματική εμπειρία και να ανοίξουμε τη συζήτηση γύρω από το παγκόσμιο 1922: Το τέλος των αυτοκρατοριών και την απαρχή των εθνικών κρατών· το πείραμα της ανταλλαγής των πληθυσμών· την παρέμβαση των διεθνών οργανισμών και των οργάνωσεων στον νέο κόσμο που δημιουργείται.

Για μένα προσωπικά η προσφυγική μετακίνηση του 1922-1924 είναι ένα κομμάτι της παγκόσμιας ιστορίας της μετακίνησης αλλά κανείς δεν με έχει προσκαλέσει να μιλήσω για αυτό σε μια μη επιστημονική συνάντηση. Με έχουν καλέσει σε τουλάχιστον 20 εκδηλώσεις σε δήμους και συλλόγους για να μιλήσω για το δράμα των προσφύγων. Στην αρχή πήγαινα με ενθουσιασμό και άκουγα μονάχα «καλά όλα αυτά αλλά να σας πω εγώ για τον παππού μου, εσείς δεν ξέρετε, δεν είστε δικιά μας». Σταδιακά άρχισα να αρνούμαι τις προσκλήσεις, όμως ούτε αυτό είναι λύση. Χρειάζεται η διασφάλιση των ισορροπιών, η διατήρηση της προσπάθειας και η πίστη ότι ο ρόλος του ιστορικού είναι σημαντικός και η συνδρομή του στον δημόσιο διάλογο, χωρίς εκπτώσεις, είναι απαραίτητη.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΠΩΣ ΕΟΡΤΑΣΤΗΚΑΝ ΤΑ 200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: Για αυτόν τον εορτασμό θα ήθελα να διατυπώσω κάποιες πρώτες σκέψεις. Ούτε η προηγούμενη ούτε η παρούσα κυβέρνηση σκέφθηκαν ότι το μείζον αυτό γεγονός χρειαζόταν από νωρίς, τουλάχιστον από το 2017, την κατάλληλη προετοιμασία και τη διάθεση των αναγκαίων πόρων. Και αυτό παρά την έγκαιρη ενημέρωσή τους από τους πλέον αρμόδιους με συγκεκριμένες προτάσεις. Όταν η χρονολογία πλησίαζε, εσπευσμένα η κυβέρνηση προσπάθησε να αναλάβει πρωτοβουλίες. Έβγαλε όμως ως στόχο να προβάλλει την ομοψυχία των Ελλήνων και γενικά τα κατορθώματά τους αντί να αποβλέψει στην ιστορική αυτογνωσία των πολιτών με την ανάδειξη της πολυπλοκότητας της Επανάστασης και πώς αυτή θα μπορούσε να συμβάλει σε μια άλλη θεώρηση του παρελθόντος και μέσω αυτής σε μια άλλη, πιο οξυμμένη, αντίληψη των πολιτών για τα προβλήματα του παρόντος. Η επιλογή του προσώπου που θα προήδρευε του εορτασμού ήταν άκρως ενδεικτική των κυβερνητικών στόχων. Η παρουσία στη σχετική επιτροπή, («Ελλάδα 2021»), αξιόλογων ιστορικών και άλλων προσωπι-

κοτήτων δεν ήταν παρά σε μεγάλο βαθμό διακοσμητική και οπωσδήποτε δεν αποτυπώθηκε η δική τους άποψη, ίσως σε μικρό βαθμό και επιλεκτικά.

Μια άλλη πρόταση ως προς τον εορτασμό που αποδείχθηκε σημαντική, ήταν η παρέμβαση της «Πρωτοβουλίας '21», την οποία αποτέλεσαν, με κύριο συντονιστή την Εθνική Τράπεζα, 18 κοινωφελή και άλλα ιδρύματα. Οι φορείς αυτοί κάλυψαν τα έξοδα διαφόρων εκδηλώσεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό καθώς και πολλών και με ποικίλο θέμα συνεδρίων. Ενίσχυσαν επίσης προγράμματα σχετικά με το 1821 πανεπιστημίων και ερευνητικών φορέων, καθώς και εκδόσεις.

Ο μόνος φορέας από επιδίωξε από πολύ νωρίς να αποτυπώσει τη δική του άποψη για την Ελληνική Επανάσταση και να υπερασπιστεί την συμβολή της σε αυτήν είναι η κατεστημένη Εκκλησία. Οργάνωσε 10 συνέδρια και εξέδωσε αντίστοιχους τόμους. Ωστόσο, αυτή η συμβολή, που έχει υπερτιμηθεί από νωρίς, συνεχίζεται να υπερτιμάται, γιατί στην ιστορική αποτίμησή της σκόπιμα συγχέεται η πίστη των επαναστατημένων με τον θεσμό που την εκφράζει επίσημα.

Η επέτειος ήταν φυσικό να αποτελέσει πρόκληση για την τηλεόραση και το ραδιόφωνο. Υπήρξαν καλές και λιγότερο καλές προσπάθειες. Πού κυρίως σκοντάφτουν; Δεν σχεδιάζονται με βαρύνουσα και αποφασιστική τη γνώμη ενός ειδικού, ιστορικού ή άλλου. Στις καλύτερες περιπτώσεις χρησιμοποιείται η γνώμη του ή ο λόγος του και στη συνέχεια ακρωτηριάζεται και συγχέεται με άλλους λόγους που ενίοτε κινούνται σε διαφορετική αντίληψη για το ιστορικό παρελθόν. Δεν πρόκειται, τις περισσότερες φορές, για την αναζήτηση, καλόδεκτη, μιας πραγματικής πολυφωνίας αλλά μιας αντίστοιχης «εικονικής», σε μια προσπάθεια εντυπωσιασμού με τη συρραφή πολλών και τελείως αποσπασματικών απόψεων. Υπάρχουν, φυσικά, καλοί και μορφωμένοι παρουσιαστές, αλλά είναι τραγικό να καλούνται σημαντικοί ιστορικοί να εκφράσουν την άποψή τους για μείζονα θέματα του 1821 και να είναι υποχρεωμένοι να απαντούν σε αφελείς ερωτήσεις ενός δημοσιογράφου. Ένα άλλο σημείο που ήταν έντονο στις σχετικές με το 1821 παρουσιάσεις, στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση, ήταν η προβολή μιας άποψης, όσο καλή και αν ήταν αυτή.

Ιδιαίτερα, επίσης, προβλήθηκε στον Τύπο, στα μέσα ενημέρωσης, σε βιβλία κ.λπ. ο φιλελευθερισμός των Ελλήνων επαναστατών και η σημαντική θέση που αυτός είχε στη «Διεθνή», όπως εύστοχα ειπώθηκε, των επαναστάσεων εκείνης της περιόδου. Κανείς δεν αρνείται τη φιλελεύθερη διάσταση του 1821 και τη συνταγματική παρακαταθήκη που κληρονόμησε στο ελληνικό κράτος, αλλά δεν μπορεί να είναι σχεδόν η μόνη ή η κυρίαρχη συνιστώσα ενός τόσο σύνθετου και πολύπλευρου φαινομένου. Και αυτή η μονόπλευρη προσέγγιση, που συνήθως θεωρείται ανανεωτική και εκ-

συγχρονιστική, αποφεύγει να θέσει το ερώτημα ποιος πράγματι εκφράζει φιλελεύθερες ιδέες. Μόνον όσοι τάσσονται για διάφορους λόγους και πολλές φορές περιστασιακά υπέρ μιας μορφής συνταγματικής διακυβέρνησης;

Θα επαναλάβω, τέλος, κάποιες σκέψεις που αφορούν την ιστοριογραφία. Γράφτηκαν και ειπώθηκαν πολλά, αρκετά από τα οποία δεν τηρούσαν βασικές προϋποθέσεις άρθρωσης ή γραφής ιστορικού κειμένου. Επαναλήψεις, δηλαδή, στερεοτύπων που η αξιοπιστία τους έχει ανατραπεί από την έρευνα, αδυναμία σωστής χρήσης του ιστορικού χρόνου ή ιεράρχησης της αξίας των χρησιμοποιούμενων πηγών κ.λπ., δηλαδή απαραίτητα εφόδια για όποιον γράφει ιστορικό κείμενο και όχι στρατευμένο αφήγημα ή μυθιστορία, η οποία έχει άλλους κανόνες. Το πιο ανησυχητικό είναι ότι ιστορικοί που είχαν έως τώρα δοκιμαστεί σε άλλες χρονικές περιόδους και άλλη θεματολογία, φόρεσαν βιαστικά και το καπέλο του ιστορικού του 1821 για να συμμετάσχουν στον εορτασμό, υπακούοντας σε ποικίλα ερεθίσματα. Τα όσα έγραψαν είναι φυσικά ενδιαφέροντα για το ευρύ κοινό, ωστόσο ο προσεκτικός και πιο διαβασμένος αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι τα περισσότερα δεν προσφέρουν νέα γνώση, ούτε ανανεώνουν την προβληματική, αλλά επαναφέρουν από άλλες διαδρομές παλαιά στερεότυπα ή διαμορφώνουν νέα.

Δεν έχουμε εδώ μη ειδήμονες των κανόνων ιστορικής γραφής αλλά επαγγελματίες ιστορικούς. Γιατί αποφασίζουν να γράψουν έτσι; Μήπως θεωρούν ότι ένα δημοσίευμα που απευθύνεται στο ευρύ κοινό μπορεί να επιτρέψει σύντομη βιβλιογραφική ενημέρωση, βιαστικούς αυτοσχδιασμούς και μη σταθμισμένες σκέψεις; Νομίζω ότι, ακριβώς επειδή απευθύνεται κυρίως σε μη ειδικούς, απαιτούσε ακόμη μεγαλύτερη προσοχή. Δεν χρειαζόταν απαραίτητα να είναι το κείμενό τους βεβαρημένο με πολλές υποσημειώσεις, αλλά θα έπρεπε να αποτελεί τη συμπυκνωμένη μορφή μιας άποψης που διαμορφώθηκε βασανιστικά με τον οφειλόμενο σεβασμό και προς το αντικείμενο της έρευνας και κυρίως προς τον τελικό αποδέκτη της, τον αναγνώστη.

Η βιασύνη στη γραφή τους φαίνεται καλύτερα, αν αντιπαρατεθούν με άλλα που και νέα γνώση πρόσφεραν και άνοιξαν νέα ερευνητικά πεδία στη μελέτη του 1821. Πρόκειται για σοβαρές προσπάθειες από άτομα και ποικίλους φορείς να αναδείξουν, με ουσιαστικές προϋποθέσεις ιστορικής έρευνας και γραφής, το 1821 ως το κατ' εξοχήν αντικείμενο της ελληνικής ιστοριογραφίας, καθώς προσφέρεται, με την πολυπλοκότητά του και την ένταξή του σε ένα ευρύτερο πεδίο παρόμοιων εξεγέρσεων, για μια γενικότερη ανανέωση των ιστορικών σπουδών στη χώρα μας.

Θα ήθελα ιδιαίτερα να επισημάνω το γενναίο άνοιγμα που επιχειρήθηκε στη μελέτη των τουρκικών πηγών. Στις ελληνικές πηγές για το 1821 είναι πολλές και ποικίλες οι πληροφορίες και εκτιμήσεις για τον τότε

κατ' εξοχήν «άλλο», τον Τούρκο, τον Αλβανό μισθοφόρο στην Πύλη, τον Αιγύπτιο, τους μουσουλμάνους γενικότερα. Για το πώς όμως αυτός ο άλλος έβλεπε τους εξεγερμένους Έλληνες, οι αντίστοιχες πληροφορίες μας ήταν πενιχρές λόγω της δυσκολίας ανάγνωσης των τεκμηρίων στην παλαιά τουρκική γραφή, που απόκεινται στα οθωμανικά αρχεία. Τελευταία, πολλαπλασιάζονται οι σχετικές μελέτες των Ελλήνων και ξένων τουρκολόγων και έρχεται έτσι να προστεθεί και η απαραίτητη μουσουλμανική ματιά στα όσα συνέβησαν στην περίοδο αυτή. Αξιόλογη είναι και η προσπάθεια να μελετηθεί πιο συστηματικά η βαλκανική διάσταση του 1821 και πώς αυτή ερμηνεύτηκε στις ίδιες τις βαλκανικές χώρες.

Από τα θέματα που μελετήθηκαν, άλλα νέα, άλλα γνωστά αλλά τώρα με μια άλλη ερμηνευτική ματιά ιδωμένα, ας επισημανθούν τα κείμενα που γενναία επανέφεραν το οικονομικό (λάφυρα, πρόσοδοι, δάνεια, λείες κ.λπ.) ως σημαντική παράμετρο για την κατανόηση της δράσης των επαναστατικών κυβερνήσεων, ατόμων και ομάδων. Άλλες συμβολές επιχείρησαν να καλύψουν τη λίγο γνωστή προσπάθεια των διοικητικών οργάνων να εφαρμόσουν στις ελευθερωμένες περιοχές τους επαναστατικούς θεσμούς που καθιέρωναν μια άλλη σχέση των πολιτών με την εκλεγμένη διοίκηση, και ποιές ήταν οι συναινέσεις και οι αντιστάσεις που αυτή η προσπάθεια συνάντησε. Δεν μπορούν να παρουσιαστούν εδώ και άλλες σημαντικές συμβολές, όπως το πώς οργανώθηκε το αστυνομικό δίκτυο για την ασφάλεια αλλά και τον έλεγχο των πολιτών, πώς η απονομή της δικαιοσύνης αφορά πλέον πολίτες που αναζητούν στις συνταγματικές διατάξεις τη διεκδίκηση ή την υπεράσπιση των αιτημάτων τους.

Αξιοπρόσεκτες ήταν και οι προσπάθειες ερευνητικών φορέων όπως το ΚΕΑΕ (Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες) και το Μουσείο Καποδίστρια στην Κέρκυρα, τα οποία σε στενή συνεργασία κυρίως με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, το Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής, την Εθνική Βιβλιοθήκη κ.ά., ψηφιοποίησαν πολλά και εν πολλοίς μη χρησιμοποιημένα τεκμήρια του 1821. Πριν την ψηφιοποίηση, ερευνητές, και εδώ η παρουσία νέων ήταν εντυπωσιακή, προετοίμασαν με περιλήψεις, καταλόγους και λέξεις κλειδιά την όλη τεχνική διαδικασία, ώστε κάθε ενδιαφερόμενος να μπορεί να κάνει λελογισμένα τις αναζητήσεις του. Το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων ανέλαβε την υπεύθυνη επανέκδοση πολλών απομνημονευμάτων αγωνιστών του 1821.

Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, οι σπουδαιότερες ερευνητικές και συγγραφικές προσπάθειες στηρίχθηκαν στον μεγάλο πλούτο των αρχείων, που ευτυχώς έχουν διασωθεί για την Ελληνική Επανάσταση. Οι ευχαριστίες μας και η εκτίμησή μας για όσους τα φυλάσσουν, τα συντηρούν, τα

ταξινομούν, τα καταλογογραφούν, τα αναρτούν στο διαδίκτυο, γενικά τα καθιστούν προσιτά σε όλους μας, είναι μεγάλες. Δεν είναι όμως μέγιστη αντίφαση, για να μην πω μέγιστη υποκρισία, να ομιλούμε, με αφορμή την επέτειο των 200 χρόνων, για τη μεγάλη σημασία, όχι μόνο για τους Έλληνες, της Επανάστασης και συγχρόνως για πάνω από τρία χρόνια όλα τα δημόσια αρχεία, η κεντρική υπηρεσία και οι περιφερειακές υπηρεσίες, δεν έχουν λάβει ούτε ένα ευρώ για λειτουργικά έξοδα, όχι γιατί δεν υπάρχουν τα σχετικά ποσά αλλά γιατί οι κυβερνητικοί υπεύθυνοι δεν ενδιαφέρονται, με την επιμονή που το θέμα απαιτεί, να επιλύσουν κάποιες δυσλειτουργίες, οικονομικού χαρακτήρα, που προέκυψαν από την ερμηνεία του νέου νόμου των αρχείων. Δεν γίνεται απεντόμωση, δεν ανανεώνονται τα συμβόλαια πυρασφάλειας, η καθημερινότητα των συναδέλφων στα αρχεία είναι πλέον τραγική. Μπορούμε να παραμένουμε αδιάφοροι, όταν λόγω αυτής της αδιαφορίας καταστράφηκαν ήδη αρχεία και η καταστροφή πολλών άλλων επίκειται;

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, 1922-2022: ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ: Την τελευταία διετία ζήσαμε δυο διαδοχικές αλλά διαφορετικές επετείους. Η πρώτη αναφέρεται στο χρονικό διάστημα 1821-2021 και συνιστά την επέτειο μιας νίκης. Μνημονεύει διακόσια συναπτά έτη από το ξέσπασμα της Επανάστασης, η οποία, παράλληλα με έναν πολύχρονο εμφύλιο, κατέληξε θριαμβικά στη συγκρότηση του έθνους-κράτους. Η δεύτερη επέτειος, εκατόχρονη, 1922-2022, αναφέρεται στην πολεμική ήττα, τον βίαιο εκπατρισμό, το ξερίζωμα από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενάμισι εκατομμυρίου χριστιανών υπηκόων και, ακόμα, στην υποχρεωτική ανταλλαγή, όταν κατά την εγκατάστασή τους στη χώρα υποδοχής, με βραδεία, επώδυνη διαδικασία, οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί ενσωματώνονται στο νεοσύστατο κράτος ως Έλληνες πολίτες.

Στη διπλή αυτή επετειακή συγκυρία στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο δεν μπορούμε να μην κάνουμε μια επιπλέον αναδρομή που κινείται σε άλλη διάσταση, στη μικροκλίμακα. Η τρίτη επέτειος αναφέρεται στην πενηνταετία 1972-2022. Πρόκειται για τη θεσμική συγκρότηση μιας νεανικής παρέας, την εκδοτική επέτειο ενός περιοδικού. Κοντολογίς, ο «Μνήμονας» γιορτάζει τα πενήντάχρονά του. Το 1971 πραγματοποιήθηκε η ληξιαρχική πράξη γέννησης της Εταιρείας Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, σε μια εποχή αδιέξοδη, ανελεύθερη, ασφυκτική –καταμεσής της απριλιανής δικτατορίας. Μια ευάριθμη ομάδα φοιτητών και φοιτητριών της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ ιδρύει την Εταιρεία θέλοντας να προσεγγίσει την επιστήμη της Ιστορίας με νέο βλέμμα τόσο ως προς

τους τρόπους διδασκαλίας όσο και ως προς τις ερευνητικές μεθόδους και τις ισχύουσες, έως τότε, μονοσήμαντες θεματικές. Το περιοδικό *Μνήμων* θα εκδοθεί το 1971. Στο πρώτο του τεύχος, που συντάσσεται αναγκαστικά σε (ήπια) καθαρεύουσα, εμφανίζονται τα ονόματα των συνεργατών Δέσποινας Κατηφόρη, Κατερίνας Γαρδίκια, Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, Χρήστου Λούκου, Κώστα Λάππα και Κωνσταντίνου Ντόκου. Μάλιστα, στο πρώτο άρθρο του πρώτου τόμου δημοσιεύεται μελέτη του Ι. Γ. Γιαννόπουλου με θέμα την εξέλιξη των τουρκολογικών σπουδών και την ανάγκη καλλιέργειάς τους στην Ελλάδα. Αναμφίβολο εναρκτήριο σημάδι της πρόθεσης να ταράξει τα λιμνάζοντα ύδατα του συντηρητισμού που βασίλευε εκείνα τα χρόνια στο πανεπιστημιακό κατεστημένο. Στη Μεταπολίτευση η αρχική μαγιά των πιστών του *Μνήμωνα* προσελκύει σαν μαγνήτης πολλαπλάσιο αριθμό συνεργατών-μελών, και των δύο φύλων, που προσέρχονται με νεανικό ενθουσιασμό, εθελούσια και δυναμικά στον εξωθεσμικό αυτόν οργανισμό. Η επιστήμη της Ιστορίας, από το 1972 έως το 2022, διαπνέεται από πνεύμα εκδημοκρατισμού. Τόσο τα υποκείμενα –οι ιστορικοί– όσο και τα αντικείμενα της έρευνας πολλαπλασιάστηκαν και εξειδικεύθηκαν. Μια σημαντική εστία αλλαγής –πομπός αλλά και δέκτης– στάθηκε ο *Μνήμων* και όσοι πέρασαν το κατώφλι του. Σήμερα εμείς, η παλαιά φρουρά, μαζί με το νέο αίμα γιορτάζουμε με συγκίνηση τη συμπλήρωση των πενήντα χρόνων. Ονειρευόμαστε γενέθλια μπρωντελικά, να εκτείνονται στη μακρά διάρκεια. Ευχόμαστε, λοιπόν, στην Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού να τα εκατοστήσει!

Έχοντας προσωπικά θητεύσει πέντε σχεδόν δεκαετίες στο επιστημονικό αυτό πεδίο –που επικεντρώνεται στα έργα και τις ημέρες των ελληνόφωνων και τουρκόφωνων χριστιανών της αντίπερα όχθης– θα σταθώ στην επέτειο των εκατό χρόνων που συμπληρώθηκαν από την οδυνηρή έκβαση του πολέμου και την έξοδο, τον εκπατρισμό. Το 1922, το δραματικό *terminus post quem* του ελληνικού 20ού αιώνα, συνιστά την κατεξοχήν ιστορική τομή, την ανεξίτηλη ιστορική μας κληρονομιά, είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι. Γυρνάμε και ξαναγυρνάμε αέναα γύρω-τριγύρω. Το πώς νοηματοδοτείται μια επέτειος εξαρτάται από την ευρύτερη συγκυρία και από τις επί μέρους προσεγγίσεις των καθ' ύλην αρμοδίων.

Εδώ θα επικεντρωθώ στον τρόπο που διαπλέχθηκαν και διαλέχθηκαν *Μνήμη* και *Ιστορία* σε σχέση με το μέγιστο συμβάν. Γιατί αναμφίβολα οι επέτειοι του 1922 και οι σχετικές εκδηλώσεις που επιτελέστηκαν στον δημόσιο χώρο προσέφεραν μιαν άλλη οδό, για να κατανοήσουμε αυτήν τη σύμπλευση: να αντιμετωπίσουμε τις σχέσεις *Μνήμης* και *Ιστορίας* όχι τοποθετημένες σε θέση υπαλληλίας –ανώτερης προς υποδεέστερη– αλλά

να τις δούμε δημιουργικά ως λειτουργία συνεχούς άρδευσης, αλληλοτροφοδοσίας και εμπλουτισμού.

Ας σημειώσουμε όμως, αρχικά, ότι το Χρέος της Μνήμης επιτάσσει στον έλληνα ερευνητή να ερμηνεύει την σκοτεινή όψη των πραγμάτων αντιμέτωπος με την ήττα, το θανατικό, την καταστροφή. Ασφαλώς, το φαινόμενο δεν επιχωριάζει αποκλειστικά στα καθ' ημάς. Στον 20ό αιώνα Ευρωπαίοι ιστορικοί διατύπωσαν ακραίες, ου μην αλλά και αιρετικές σκέψεις, για τη στάση του μελετητή απέναντι στο αντικείμενό του: τον αφανισμό, την εξορία, την απώλεια. Την τραγωδία. Μια σύναξη *intra muros* παλαιών ομοτέχνων, όπως η δική μας σήμερα, κατανοεί ασφαλώς το νοηματικό φορτίο και τον χαρακτήρα των προσεγγίσεων αυτού του τύπου δίχως παρερμηνείες. Ο Μαρκ Μπλοχ το 1941 –τρία χρόνια πριν εκτελεστεί– στο κύκνειο άσμα του, την *Απολογία για την Ιστορία, το επάγγελμα του ιστορικού*, αναφέρεται στο συναπάντημα ανάμεσα στην επιστήμη της Ιστορίας με το δραματικό περιεχόμενο της ζωής. Γράφει: «ο όλεθρος είναι μια θεότητα συχνά φιλική στον ερευνητή», για να καταλήξει στη φοβερή φράση: «Μόνον η έκρηξη του Βεζούβιου διατήρησε την Πομπηία». Σε παρόμοια κατεύθυνση θα κινηθεί αργότερα, ηπιότερος, ο Έρικ Χόμπσπνμου με την αξιομνημόνευτη φράση «τίποτα δεν οξύνει τη σκέψη του ιστορικού όσο η απώλεια». Ενώ ο Έντουαρντ Σάιντ θα καταλήξει στο λιγότερο επώδυνο αν και πικρό συμπέρασμα «η εξορία ακονίζει το βλέμμα». Τέλος, ο Έντζο Τραβέρσο θα υποστηρίξει ότι «η τραγική θεώρηση της Ιστορίας είναι πιο γόνιμη από τους αυτάρεσκους πανηγυρισμούς των νικητών».

Χάρη στην επετειακή συγκυρία και τις ποικίλες εκδηλώσεις που οργανωθήκαν πανελλαδικά στα εκατόχρονα, μας δόθηκε η δυνατότητα να σταθμίσουμε τις αλλαγές στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα στο διάβα του αιώνα: να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη, την αλληλεπίδραση ανάμεσα στη Μνήμη και την Ιστορία, ανάμεσα στους μνήμονες πρόσφυγες, ενίοτε και ιστοριοδίφες, και στους ερευνητές ιστοριογράφους ή επαγγελματίες ιστορικούς. Σχηματικά μιλώντας, στην Ελλάδα, τη Μνήμη –μνήμη Καταστροφής, Εξόδου, Απώλειας –ενσαρκώνουν οι μικρασιατικοί σύλλογοι που ίδρυσαν οι εκπατρισμένοι. Όσο για τους επιστημονικούς θεσμούς που στελεχώθηκαν από θεράποντες της Ιστορίας για τη μελέτη της ζωής των χριστιανικών πληθυσμών εκεί ή εδώ, διαπιστώνουμε ότι η δημιουργία τους στάθηκε συντριπτικά ισχνή σε σύγκριση με την πληθώρα των συλλόγων.

Ιδίως στο πρώτο μισό της εκατονταετίας 1922-2021, οι άνθρωποι δεν μιλούν και δεν γράφουν σε πρώτο πρόσωπο για τη Μικρασία. Οι αιτίες του ερμητισμού δεν είναι μόνον ενδογενείς. Λόγου χάρη, στο μεγαλύ-

τερο διάστημα της περιόδου 1922-2022 η παρουσία του Νέου Ελληνισμού στα σχολικά εγχειρίδια ως τμήματος της υποχρεωτικής εγκυκλίου διδακτέας ύλης δεν ήταν αυτονόητη ούτε καν στην ανώτατη παιδεία. Μην ξεχνάμε ότι η ίδια εκκωφαντική σιγή σκεπάζει όλους όσους βίωσαν την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Άλλωστε, ούτε ο παγκόσμιος περίγυρος μοιάζει να ενθαρρύνει διαφορετικές συμπεριφορές. Κορυφαίο παράδειγμα μακρόχρονης, πεισματικής σιωπής συνιστά η απόκρυψη της γενοκτονίας των Εβραίων, για πολλά χρόνια, από όσους επιβίωσαν.

Προκειμένου για τις μαρτυρίες του 1922, μια νοερή περιήγηση στο παρελθόν θα μας έδειχνε πως αρχικά η πρώτη γενιά των εκπατρισμένων συγκροτεί μικρές εστίες μνήμης, τους νεοπαγείς συλλόγους που ιδρύονται με βάση τη στενή γεωγραφική προέλευση των μελών. Κάποιοι από τους αυτόπτες και αυτήκοους μάρτυρες ρέπουν προς τη λογιόσυνη και γράφουν· εξιστορούν σε πρωτοπρόσωπη γραφή τα πάθη του ξεριζωμού ή καλλιεργούν –σε τρίτο πρόσωπο– το είδος μιας εκ των υστέρων πατριδογνωσίας, την τοπική ιστορία –την ιστορία της γενέθλιας κοιτίδας που άφησαν πίσω τους. Για να συνθέσουν, χρειάζονται έναν κάναβο: ακολουθώντας εκούσια ή ακούσια το βατό, διαχρονικά λειτουργικό ιστοριογραφικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου, οι συγκεκριμένες αφηγήσεις στηρίζονται κυρίως στη μνήμη –συντάσσονται («εκ περιουσίας»). Ο λόγος τους δεν προϋποθέτει αρχιακή ή βιβλιογραφική έδραση. Λόγος αυτοαναφορικός, σπάνια διασταυρώνεται με την επίσημη ιστοριογραφία. Ακόμα και όταν αυτό συμβαίνει, πρόκειται για ένα οιονεί διακοσμητικό επίθεμα. Κατά κανόνα, η προσφυγική γραφή δεν συνυφαίνεται οργανικά με την επιστημονική παραγωγή.

Ωστόσο, και από την πλευρά της επίσημης Ιστορίας διαπιστώνουμε κατοπτρικά μια τάση απόρριψης των φορέων της Μνήμης και του έργου τους: η ιστοριογραφία, η επίσημη Ιστορία, σπάνια εντάσσουν στο αυστηρά οριοθετημένο πεδίο των προβληματισμών τους πρωτόλεια τεκμήρια προσφυγικής προέλευσης. Οι προφορικές μαρτυρίες δεν έχουν ακόμα πάρει τη θέση που τους αξίζει στον αυτόχθονα ακαδημαϊκό λόγο.

Λαμπρό –ίσως μοναδικό– παράδειγμα μιας δημιουργικής συνέργειας, αρμονικής σύζευξης ανάμεσα στη Μνήμη και την Ιστορία, στάθηκε η πορεία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών που πραγματοποίησε στα πενήντα του χρόνια, από το 1975 και εξής, το πέρασμα από τη Μνήμη στην Ιστορία με συγκερασμό αμφοτέρων.

Τα στεγανά ανάμεσα στη Μνήμη και την Ιστορία, ανάμεσα στους πρόσφυγες ιστοριοδίφες αυτοδημιούργητους συγγραφείς και τους ακαδημαϊκούς επαγγελματίες ιστορικούς θα διαρραγούν στη δεύτερη και τρίτη γενιά προσφύγων. Η άρση της βαριάς σιωπής πραγματοποιείται από

τη στιγμή που η δεύτερη και τρίτη γενιά αποφασίζει να εξιστορήσει τα παθήματά της. Παράλληλα, θα μεταβληθεί η επιστημονική αντίληψη για την Ιστορία και θα διευρυνθεί ο αριθμός των ερευνητών και των δυο φύλων, που αφιερώνονται στο έργο της ιστορικής επιστήμης.

Πολλοί από εμάς βιώσαμε το μέγα ιστοριογραφικό κύμα της Μεταπολίτευσης. Τότε αλλάζει ο τύπος του επιστήμονα ιστορικού που εμφανίζεται στο προσκήνιο. Αρχίζουν να επιστρέφουν ή να αποδημούν όσοι και όσες είχαν την τύχη να κάνουν σπουδές μεταπτυχιακές σε ξένες χώρες και εκπονούν μελέτες καινοφανείς. Οι άλλοτε αδιανόητες θεματικές, τα πρώην λογοκριμένα πεδία έρευνας θα βρεθούν στο κέντρο των νεωτερικών προσεγγίσεων μεταβάλλοντας δραστικά το ιστοριογραφικό τοπίο. Η Ιστορία καθώς και η κοινή αντίληψη γι' αυτήν παύει να είναι στερεοτυπική και άκαμπτη. Δεν είναι πλέον η υψιπετής Ιστορία που απεικονίζει ο Νικόλαος Γύζης το 1892: μια γυναικεία μορφή μεγαλειώδης και εξώκοσμη, η οποία σε πόζα θεατρική γράφει στις λευκές σελίδες του ογκώδους τόμου, επικουρούμενη από ένα άγουρο παιδί που συμβολίζει τον πανδαμάτορα Χρόνο. Η Ιστορία εξελίχθηκε με την συνολική ωρίμαση της κοινωνίας, αντάμα με τους ειδικούς –με όσους δηλαδή την μελετούν και εργάζονται για αυτήν. Από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα και δώθε, η εγχώρια παραγωγή ιστοριογραφίας, που είναι επικεντρωμένη στις πέραν του Αιγαίου κοιτίδες, αυξάνει θεαματικά, και ποσοτικά και ποιοτικά.

Αλλά και οι μνημονικές κοινότητες μεταλλάχθηκαν. Πράγματι, διαπιστώνουμε ότι οι μικρασιατικοί σύλλογοι –εξ ορισμού συντηρητικοί θησαυροφύλακες της προσφυγικής μνήμης, μετά την απώλεια της πρώτης γενιάς οριοθετούν και επαναπροσδιορίζουν τους στόχους τους. Ως εύρωστοι πλέον οργανισμοί επιθυμούν να επικοινωνήσουν και να μάθουν από τους επιστήμονες. Μετέχουν, άλλωστε, σε μια σύγχρονη κοινωνία που έχει πλέον στη διάθεσή της, χάρη και στην τεχνολογία, άπειρες δυνατότητες πρόσβασης στη γνώση. Και αντίστροφα, κατά τη ρήση του Βάλτερ Μπένγιαμιν πως «η κατασκευή της ιστορίας αφιερώνεται ακριβώς στη μνήμη των ανωνύμων», οι ιστορικοί έχουν αποδεχθεί και ενσωματώσει τον προσφυγικό λόγο, καταφεύγουν ενίοτε στη μνήμη, η οποία έρχεται αρωγός υπό μορφή προφορικής μαρτυρίας, για να προσεγγίσουν την ιστορική αλήθεια.

Πιστεύω ότι αυτή η ώσμωση, η αλληλεπίδραση Μνήμης και Ιστορίας, συνέβαλε, πέρα από τους άλλους γνωστούς παράγοντες, στη μελέτη της Μικράς Ασίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην πολυεθνική της διάσταση ως ένα δυνάμει ορυχείο για την επιστημονική σπουδή των ιστορικών φαινομένων. Είναι διαφορετικός ο τρόπος που σήμερα διαβάζουμε τα τεκμήρια του οθωμανικού παρελθόντος ή που ερμηνεύουμε τις πηγές. Άλ-

λωστε, οι θεωρητικές θέσεις των επιστημόνων και τα πορίσματα των σύγχρονων ερευνών διδάσκονται στις μέρες μας και στα ελληνικά Πανεπιστήμια. Η ιστορία των πέραν του Αιγαίου κατοίκων δεν συγκροτεί μόνο έναν τόπο μνήμης λατρευτικό, επισκέψιμο στις ενιαύσιες επετείους. Οι πρόσφυγες του 1922 αρχίζουν να προσεγγίζονται διαχρονικά ως πληθυσμιακές οντότητες στην πολυπλοκότητά τους, ως πολύγλωσσες, πολυθρησκευτικές, πολυπολιτισμικές ομάδες, όχι πλέον «κεχωρισμένες» αλλά σε συνάφεια με τις υπόλοιπες εθνότητες. Με άλλα λόγια, παύουν να εξετάζονται κλεισμένες στον ελληνοχριστιανικό τους περίβολο, στη φανταστική, αδιασάλευτη, υπεροχική τους αυτάρκεια. Αναφέρω, για παράδειγμα, ότι τις παλαιότερες εποχές οι ελάχιστοι γνώστες και διδάσκοντες την παλαιά οθωμανική γλώσσα και ιστορία βρίσκονταν γεωγραφικά και κοινωνικά στο περιθώριο διατηρώντας λίγους εκλεκτούς μαθητές. Έως τα χρόνια της Μεταπολίτευσης ουδείς είχε φανταστεί ότι αυτές οι σπουδές διέθεταν την τεράστια δυναμική που εκ των υστέρων ανέπτυξαν στον πανεπιστημιακό χώρο.

Σήμερα, Μνήμη και Ιστορία, διατηρώντας καθημιά τη γενετική της ταυτότητα και αυθυπαρξία, συνδιαλέγονται άφοβα και έρχονται σε συνάφεια οικοδομώντας μια νέα σχέση εμπιστοσύνης και αποτολμώντας πολύτιμες συνεργασίες και ανταλλαγές. Σίγουρα υπάρχουν ακόμα πολλά –πέρα πολλά– να γίνουν προς την κατεύθυνση της τεκμηρίωσης, ανάδειξης και μελέτης του παρελθόντος των ελληνόφωνων ή και τουρκόφωνων χριστιανικών κοινοτήτων στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ας αισιοδοξούμε, λοιπόν. Και για να θυμηθούμε, κλείνοντας, κάποιους από τους πνευματικούς διαμορφωτές των νεανικών μας χρόνων, ας ανατρέξουμε στα λόγια τους, επαναλαμβάνοντας: «Έχουμε δουλίτσα. Πρέπει να καλλιεργήσουμε το κηπάριό μας».

ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, «ANTIO 21»): Η επέτειος των διακοσίων χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης συνοδεύτηκε από μια άνευ προηγουμένου κινητοποίηση θεσμών και φορέων για πόρους του παρελθόντος. Επρόκειτο για μια κινητοποίηση με ένταση και χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να ταξινομηθούν με βάση τη διάκριση ανάμεσα σε μια «εκ των άνω» (κρατική, επίσημη) και μια «από τα κάτω» (αποκεντρωμένη, με πρωτοβουλία τοπικών συλλόγων και ομάδων) εκδοχή των εορτασμών. Κι αυτό, γιατί σε επίπεδο πρωτοβουλιών εκείνο που χαρακτήρισε την εν λόγω επέτειο δεν ήταν τόσο η διάκριση επίσημου-ανεπίσημου, κεντρικού-τοπικού, κράτους-κοινωνίας των πολιτών, αλλά η καθοριστική παρουσία του ιδιωτικού που υπό τη μορφή της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, των κοινωφελών ιδρυμάτων, των συμπράξεων ιδιωτικών φορέων με πανεπιστήμια και ερευνητικά

κέντρα, όπως και μέσω της χρήσης επιχειρηματικών πρακτικών fund-raising και start-up, φάνηκε να επικάθεται στην παραπάνω διάκριση ή να την ενσωματώνει.¹ Η οργάνωση και ο συντονισμός των επετειακών εκδηλώσεων δύσκολα θα λέγαμε ότι φέρουν πρωτίστως κρατικό πρόσημο. Η ίδια η επιτροπή «Ελλάδα 2021» συστήθηκε και χαιρετίστηκε ως έκφραση της κοινωνίας πολιτών, με την τελευταία να συνοψίζεται στους εκπροσώπους του ακαδημαϊκού, καλλιτεχνικού, εκκλησιαστικού και επιχειρηματικού κόσμου.

Το δεύτερο διακριτικό γνώρισμα της επετειακής περιόδου ήταν η έντονη παρουσία των ιστορικών και του ιστορικού λόγου στον δημόσιο χώρο: τέτοια που να βάζει σε δοκιμασία τις επιστημολογικές μας βεβαιότητες για τα όρια ανάμεσα στην επιστημονική, ακαδημαϊκή και τη δημόσια ιστορία. Η ιστορία της Επανάστασης υπήρξε παραδοσιακά πεδίο άρθρωσης δημόσιου λόγου, μια ιστορία που, όπως έχει σημειώσει ο Αντώνης Λιάκος, «δημιουργήθηκε όχι στο σπουδαστήριο, αλλά στον δημόσιο χώρο» και σε συνομιλία με λόγιες και λαϊκές αντιλήψεις για την ιστορία. Η απόκλιση ανάμεσα στον ιστορικό και στον δημόσιο λόγο υπήρξε, ως έναν βαθμό, και αποτέλεσμα της εμφάνισης στη δημόσια σφαίρα κατά τον 20ό αιώνα ανταγωνιστικών αναγνώσεων στο εθνορομαντικό αφήγημα της Επανάστασης, ενώ η εκλέπτυνση των ιστορικών εργαλείων και η συγκρότηση μιας κοινότητας ιστορικών σε επικοινωνία με τις διεθνείς εξελίξεις αύξησε την απόσταση ανάμεσα στην ιστορία ως ερευνητική πρακτική και την ιστορία ως δημόσιο λόγο.²

Κατά την πρόσφατη επέτειο παρατηρήσαμε μια διαφοροποιημένη εκδοχή της παραπάνω σχέσης, ακόμα και μια παλινδρόμηση. Την ίδια στιγμή, δηλαδή, που η ένταση για τις ερμηνείες της Επανάστασης έχει κοπάσει, είναι το σπουδαστήριο που εισβάλλει στην αρένα του δημόσιου χώρου και ο επιστημονικός λόγος τείνει να δώσει τον τόνο στον δημόσιο. Οι εκπρόσωποι του ακαδημαϊκού κόσμου, ιστορικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί επιστήμονες, είχαν τη μερίδα του λέοντος στις τηλεοπτικές εκπομπές για το '21, στη σκηνογραφία των οποίων η βιβλιοθήκη και το αρχείο αντικατέστησαν τους ηρωικούς τόπους και τα μνημεία.

1. Είναι ενδεικτικό, για παράδειγμα, ότι το κεντρικό επετειακό συνέδριο του ΕΚΠΑ με θέμα «Η Ελληνική Επανάσταση στην Εποχή των Επαναστάσεων (1776-1848): επαναξιολογήσεις και συγκρίσεις» προλογίστηκε από τον Πρύτανη του ΕΚΠΑ και τον Πρόεδρο του ΔΣ της Τράπεζας Πειραιώς, βλ. https://2021.uoa.gr/fileadmin/depts/uoa.gr/2021/uploads/programma_sinedrio_4-3.pdf (ανακτήθηκε 20.9.2023).

2. Αντώνης Λιάκος, «Το αφήγημα του 1821: κριτική ή επιβεβαίωση;», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 17.2.2020, <https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/231620-afigima-toy-1821-kritiki-i-epibebaiosi> (ανακτήθηκε 20.9.2023).

Από την άλλη, όσο αποστασιοποιημένο από τις παρελθούσες ιδεολογικές του αναγνώσεις εμφανίστηκε το '21 σε αυτή την επέτειο, γεγονός που από κάποιους θεωρήθηκε δείγμα ωριμότητας της ελληνικής κοινωνίας να συνδιαλέγεται με το παρελθόν, άλλο τόσο η ίδια επέτειος υπήρξε κομβική στιγμή για τη συντεταγμένη εμφάνιση και δημόσια επικοινωνία ερμηνευτικών σχημάτων και αφηγημάτων για τα διακόσια χρόνια της ελληνικής ιστορίας, που διαμορφώθηκαν σε συνομιλία με την πολιτική συγκυρία της εποχής της κρίσης. Παρά τις διαφοροποιήσεις στην ποιότητα της ιστορικής τεκμηρίωσης, στο επίπεδο της θεωρητικής πλαισίωσης, ακόμα και στο ύφος, τα αφηγήματα αυτά συγκλίνουν στο γεγονός ότι δεν αντικαθιστούν τα παραδεδεγμένα ερμηνευτικά δίπολα, αλλά τα αντιστρέφουν αξιώνοντας να αντιστρέψουν το νόημα της ιστορίας, όπως το έχει αφουγκραστεί η ελληνική κοινωνία από τη μεταπολίτευση και εξής. Στην περίπτωση της Επανάστασης, αυτό μεταφράστηκε στην αναβάθμιση των «πολιτικών», προεξάρχοντος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, και την παράλληλη απαξίωση των «στρατιωτικών», στην αναζήτηση μιας μετριοπαθούς πολιτικής γενεαλογίας της Επανάστασης μέσω της έμφασης στις αμερικανικές της επιρροές έναντι των ριζοσπαστικότερων γαλλικών, στην ταύτιση του επιτεύγματος της ανεξαρτησίας με τη συμπόρευση με τη βρετανική διπλωματία και, στο πλαίσιο αυτό, στη θετική αποτίμηση των δύο πιο ισχυρών παραδειγμάτων στη γενεαλογία της εξάρτησης: των εξωτερικών δανείων και της πράξης υποτέλειας.³

Η απουσία ή τουλάχιστον η μη συντεταγμένη παρουσία στον δημόσιο χώρο ενός συνεκτικού αντίπαλου αφηγήματος προς το παραπάνω είναι ζήτημα που θα άξιζε τον κόπο να συζητηθεί, δεν θα μας απασχολήσει όμως εδώ. Αρκούμεστε στη διαπίστωση ότι η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε πάντοτε αντικείμενο ερμηνειών και δεξαμενή συμβόλων που ξεπερνούσαν το ίδιο το ιστορικό γεγονός. Όσο αποστασιοποιημένο από τις παρελθούσες ιδεολογικές του αναγνώσεις εμφανίστηκε, λοιπόν, το '21 σε αυτή την επέτειο, άλλο τόσο η ίδια επέτειος μας καλεί να ξανασκεφτούμε τον βαθμό αυτονομίας της ιστορικής γνώσης από τις κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις του παρόντος και το εύκολο ανάθεμα στον παροντισμό. Μέχρι ποιο βαθμό, άραγε, μπορεί η σύγχρονη ακαδημαϊκή ιστοριογραφία

3. Βλ. σχετικά τα κριτικά σημειώματα του Αντώνη Λιάκου, «Οι ιστορικοί ως μετωνυμία του έθνους στην επέτειο του 2021», και του Χρήστου Χατζηιωσήφ, «Ο Αγών για το νέο υπόδειγμα πρόσληψης της ελληνικής ιστορίας και η αυτονομία του κράτους», στο αφιέρωμα «Διάλογος για πρόσφατες ιστορίες της νεότερης Ελλάδας», επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, Νίκος Ποταμιάνος, *Τα Ιστορικά* 75 (2022), σ. 55-76 και 77-97 αντίστοιχα.

για την Επανάσταση να αξιώσει την πλήρη αποστασιοποίησή της από την ιδεολογική αντιπαράθεση για τα διακόσια χρόνια του ελληνικού κράτους;

Ευτυχώς, σε μεγάλο βαθμό μπορεί να το κάνει, και αν η επέτειος των διακοσίων χρόνων χαρακτηρίστηκε εντέλει από κάτι, αυτό ήταν η έκρηξη του ερευνητικού ενδιαφέροντος για το '21. Δεν ανήκει στους στόχους αυτής της σύντομης παρέμβασης η αποτίμηση της πρόσφατης περί την Επανάσταση ιστοριογραφικής παραγωγής.⁴ Αρκεί να σημειωθεί ότι στην τελευταία αποτυπώθηκε η δυναμική των νέων ιστοριογραφικών κοινοτήτων, τόσο ως προς τη θεματολογία όσο και ως προς τη συνομιλία με τη διεθνή βιβλιογραφία. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει όμως και στην εντατική τεκμηριωτική εργασία που πραγματοποιήθηκε, η οποία κατέστησε ψηφιακά προσπελάσιμο ένα σημαντικό μέρος του ογκώδους και δύστροπου αρχειακού υλικού για την Επανάσταση, ανοίγοντας τον δρόμο για την ιστοριογραφική του αξιοποίηση.

Από την άλλη, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι παρά την ένταση της ερευνητικής και ιστοριογραφικής δραστηριότητας, δεν υπήρξαν συντονισμένες ιστοριογραφικές συζητήσεις με αξιώσεις παραδείγματος, με εξαίρεση ίσως εκείνη που ενέτασσε την Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή συζήτηση για την Εποχή των Επαναστάσεων, σημαντικότερο πρακτικό αποτέλεσμα της οποίας ήταν η διεθνοποίηση της μάλλον παραγνωρισμένης από τη σχετική ιστοριογραφία ελληνικής περίπτωσης.⁵ Το κεντρικό επετειακό συνέδριο του ΕΚΠΑ και η αγγλόφωνη έκδοση των *Πρακτικών* του συνέβαλαν ιδιαίτερος στο να γίνει γνωστή η ελληνική επαναστατική

4. Πανόραμα των επιστημονικών και δημόσιων δράσεων για το 1821 προσφέρει το έργο «Παρατηρητήριο για την Ελληνική Επανάσταση 1821» του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, βλ. <http://observatory1821.he.duth.gr/> (ανακτήθηκε 20.9.2023). Για μια πρώτη αποτίμηση της πρόσφατης εκδοτικής παραγωγής περί το 1821, βλ. Χρήστος Λούκος, «Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση», *Μνήμων* 38 (2021), σ. 249-263. Εκτενής παρουσίαση από την Olga Katsiardi-Hering, «200 Jahre nach der Griechischen Revolution. Überblick und Darstellung neuester historiographischen Veröffentlichungen», *Süd-ost Forschungen* 81 (2022), σ. 277-333. Βλ. και Σάκης Γκέκας, Μιχάλης Σωτηρόπουλος, Αντώνης Χατζηκυριάκου, «Αποτιμήσεις και προοπτικές της ιστοριογραφίας για το 1821», «Διάλογος για πρόσφατες ιστορίες της νεότερης Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 6-39.

5. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διαδικτυακή παρουσίαση του έργου *A Critical Dictionary of the Greek Revolution*, που επιμελήθηκαν οι Π. Κ. Κιτρομηλίδης και Κ. Τσουκαλάς, ο David Armitage αναγνώρισε ως σφάλμα του το γεγονός ότι δεν είχε περιλάβει την Ελληνική Επανάσταση στο βιβλίο του *The Age of Revolutions in Global Context c. 1760-1840* που κυκλοφόρησε το 2010. Βλ. τη σχετική επισήμανση της Όλγας Κατσιαρδή-Hering, «200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση: ένας επιτυχημένος εορταστικός απολογισμός», *Επίσημοι Λόγοι ΕΚΠΑ* 38 (2020-2022), σ. 508-509.

εμπειρία στη διεθνή ιστοριογραφική κοινότητα περί τις επαναστάσεις, ενώ στην ίδια κατεύθυνση συνεισέφεραν και άλλα, μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας, συνέδρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό.⁶

Το (εσωτερικό) ενδιαφέρον για τη διεθνή πλαισίωση της Επανάστασης δεν είναι βεβαίως καινούργιο και θα αδικούσαμε την παλαιότερη ιστοριογραφία, αν της καταλογίζαμε εθνική μυωπία. Οι διεθνείς αναφορές της Επανάστασης απασχόλησαν τόσο τους ίδιους τους επαναστατημένους όσο και τους ιστορικούς του 19ου αιώνα. Ήδη από το 1892, ο Παύλος Καρολίδης περιέγραφε την Ελληνική Επανάσταση ως το μεγαλύτερο γεγονός της ευρωπαϊκής ιστορίας του 19ου αιώνα, την ίδια στιγμή που μετ' επιτάσεως την αποσυνέδεε από την παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης.⁷ Σήμερα, οι ευρωπαϊκές συντεταγμένες του '21, διά μέσου είτε του παραδείγματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είτε του φιλελληνισμού είτε του συνταγματικού φιλελευθερισμού, αποτελούν ένα είδος ιστοριογραφικού κοινού τύπου, με πρακτική αξία, όταν πρόκειται για επιβεβαίωση του ευρωπαϊκού προσανατολισμού του σύγχρονου ελληνικού κράτους.⁸

Η πρόσφατη συζήτηση για την αναπλαισίωση της Ελληνικής Επανάστασης απομακρύνεται από την προηγούμενη ευρωκεντρική ματιά και βρίσκεται σε επικοινωνία με τη νεότερη ιστοριογραφία της Εποχής των Επανάστασεων, που βλέπει την ταυτόχρονη εκδήλωση επαναστατικών φαινομένων σε διαφορετικά σημεία του πλανήτη, κατά το τελευταίο τέταρτο και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ως αποτέλεσμα της κρίσης των αυτοκρατοριών.⁹ Η ίδια θέτει υπό διερώτηση το σχήμα που θέλει την επανάσταση να εκδηλώνεται στη Γαλλία και να διαχέεται στον υπόλοιπο κόσμο κατά το πρότυπο κέντρο-περιφέρεια,¹⁰ αναζητεί έκκεντρες διασυνδέσεις επαναστατι-

6. Βλ. Paschalis M. Kitromilides (επιμ.), *The Greek Revolution in the Age of Revolutions (1776-1848). Reappraisals and Comparisons*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, Routledge, 2022.

7. Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία του 19ου αιώνα μετ' εικόνων*, τ. Β', (1821) 1830-1859, Αθήνησιν, Τύποις Αδελφών Περρή, 1892, σ. 6-13.

8. Ενδεικτικός είναι ο τίτλος της ομιλίας του Αλέξη Τσίπρα, «Η ελληνική επανάσταση ως ευρωπαϊκό γεγονός», στην τελετή του ΕΚΠΑ για την επέτειο της 25ης Μαρτίου 2015, σε μια κρίσιμη καμπή των διαπραγματεύσεων για το ελληνικό χρέος.

9. Βλ. σύντομα Jeremy Adelman, «An Age of Imperial Revolutions», *The American Historical Review* 113/2 (2008), σ. 319-340.

10. Μια «πολυκεντρική» προσέγγιση των επαναστατικών ρευμάτων στην Ευρώπη της Εποχής των Επανάστασεων είχε προτείνει αρκετά νωρίτερα ο Franco Venturi, *The End of the Old Regime in Europe 1768-1776*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1989, και ο ίδιος, *The End of the Old Regime in Europe 1776-1789*, τ. 1-2, Πρίνστον, Princeton University Press, 1991.

κών εμπειριών και στην πλέον ριζοσπαστική της εκδοχή έχει τοποθετήσει την Αϊτή στο επίκεντρο του επαναστατικού φαινομένου στον Ατλαντικό.¹¹

Μεταφερόμενη στο ελληνικό παράδειγμα, η παραπάνω οπτική μάς καλεί αφενός να δούμε την επανάσταση από τη σκοπιά του προεπαναστατικού κόσμου και όχι μιας εθνικοκρατικής νομοτέλειας, να τη σκεφτούμε, δηλαδή, ως μια διαδικασία χωρίς προδιαγεγραμμένο αποτέλεσμα.¹² Η αξιολόγηση ερευνητικών δεδομένων της ιστορίας του νέου ελληνισμού και της οθωμανικής ιστορίας στη μελέτη της Ελληνικής Επανάστασης αποκτά εδώ ιδιαίτερη σημασία, στον βαθμό που μπορεί να προσφέρει διαφοροποιημένες όψεις της επικρατούσας ιδέας περί εισαγόμενης νεωτερικότητας και, προοπτικά, να θέσει υπό διερώτηση το εννοιολογικό υπόβαθρο της διάκρισης ανάμεσα στο παραδοσιακό και το νεωτερικό, όπως και ανάμεσα στο έθνος και την αυτοκρατορία. Είναι επίσης σημαντική, προκειμένου να απαντήσουμε στο κομβικό ερώτημα γιατί οι ελίτ συμμετέχουν σε επαναστάσεις.¹³

Αφετέρου, η οπτική της Εποχής των Επανάστασεων μας καλεί σε έκκεντρες γεωγραφικές και διανοητικές τοποθετήσεις και διασυνδέσεις της ελληνικής επαναστατικής εμπειρίας. Έχουν αναδειχθεί διάφορα πλαίσια τέτοιων εμπειριών από την πρόσφατη ιστοριογραφία. Προσωπικά, δύο εξ αυτών βρήκα πιο προκλητικά από τη σκοπιά της ενδεχομενικότητας ή αλλιώς των εναλλακτικών σεναρίων που προσφέρουν για την εξέλιξη της επαναστατικού ξεσηκωμού στην Ελλάδα.

Το πρώτο είναι το πλαίσιο των Ιονίων Νήσων, ειδικά της σύντομης ριζοσπαστικής άνοιξης του 1797, όπως την έχει αποδώσει στο βιβλίο του ο Δημήτρης Αρβανιτάκης, που μας καλεί να ξαναβάλουμε στην εξίσωση της Ελληνικής Επανάστασης το ζήτημα της κοινωνικής νοηματοδότησης της ελευθερίας.¹⁴ Το δεύτερο είναι το ρωσικό πλαίσιο. Η έμφαση

11. Βλ. Laurent Dubois, *Avengers of the New World: The Story of the Haitian Revolution*, Καίμπριτζ Μασ., Harvard University Press, 2004.

12. Βλ. σχετικά τις κριτικές παρατηρήσεις του Μιχάλη Σωτηρόπουλου, *Η ιστορία και η Επανάσταση. Το χθες, το σήμερα και το αύριο της ιστοριογραφίας για το 1821*, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ, Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες και Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2021. DOI (pdf): <https://doi.org/10.12681/rch.79>.

13. Για την πρόσφατη οθωμανολογική συμβολή στη μελέτη του '21, βλ. το σημείωμα του Ηλία Κολοβού στον ανά χείρας τόμο. Ενδεικτική των νέων προσεγγίσεων ήταν η επιστημονική διημερίδα του Πανεπιστημίου Αιγαίου με θέμα «Οθωμανική κρίση και επανάσταση / Η Ελληνική Επανάσταση ως οθωμανική κρίση», Μυτιλήνη 24-25 Νοεμβρίου 2021, βλ. <https://www.sah.aegean.gr/wp-content/uploads/2021/11/Othomaniki-Krisi-kai-Epanastasi-ProgramFinal.pdf> (ανακτήθηκε 20.9.2023).

14. Δημήτρης Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2020.

στον ρόλο της Ρωσίας όχι μόνο ως ομόδοξης δύναμης με πολεμική και διπλωματική παρουσία στη Μεσόγειο αλλά και ως αυτοκρατορίας όπου σημαίνουσες φιγούρες της Επανάστασης εξοικειώθηκαν με πρακτικές διακυβέρνησης και λεξιλόγια που συνέβαλαν στη διεθνή της νομιμοποίηση και εντέλει την επιτυχία της, προσφέρει μια εναλλακτική εκδοχή για την πολιτική πλαισίωση της Ελληνικής Επανάστασης από εκείνη του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού.¹⁵ Θα μπορούσαμε, αναρωτιέμαι, με βάση και την εμπειρία της Φιλικής Εταιρείας να προχωρήσουμε ακόμα παραπέρα, να δούμε δηλαδή τη Ρωσία και ως έναν οικείο αυτοκρατορικό χώρο διαμόρφωσης επαναστατικής ιδεολογίας και δράσης; Αν μη τι άλλο, το ερώτημα έχει ενδιαφέρον και για τις επίκαιρες αναγνώσεις που ανακαλεί.

Βεβαίως, η έμφαση στα αυτοκρατορικά πλαίσια, σε μεγάλες συγκρίσεις και σε εμβληματικούς διαμεσολαβητές ενέχει τον κίνδυνο να μιλάμε για την επανάσταση χωρίς την ίδια, την επανάσταση δηλαδή ως μαζική κινητοποίηση και πράξη που παράγει αποτελέσματα. Το ερώτημα, για παράδειγμα, γιατί από το πλήθος των εξεγέρσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, αυτή της Πελοποννήσου έλαβε τη μορφή επανάστασης δεν μπορεί να απαντηθεί αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα της κρίσης των αυτοκρατοριών, όπως και η επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στον διεθνή παράγοντα.

Στο δεύτερο ερώτημα, ο Μαρκ Μαζάουερ απάντησε χρησιμοποιώντας μια αμφιλεγόμενη έννοια με καταγωγή από τις επιστήμες του περιβάλλοντος, που έχει συνδεθεί με ιδεολογίες ατομικής ευθύνης επιβίωσης και προσαρμογής στις πολλαπλές κρίσεις, την ανθεκτικότητα, δηλαδή, και το σθένος της ελληνικής κοινωνίας και δη των κατώτερων αγροτικών στρωμάτων, να σηκώσουν αυτό τον πόλεμο μέχρι τέλους, την άρνησή τους να αποδεχθούν την ήττα.¹⁶ Θα άξιζε μια συζήτηση πέρα από το ιμπρεσιονιστικό επίπεδο για το τι ήταν αυτή η ανθεκτικότητα. Πώς, δηλαδή, τρόποι οικολογικής προσαρμογής, εμπειρίες διαχείρισης υλικών πόρων, μορφές κοινωνικής συγκρότησης, πρακτικές αλληλεγγύης, πίστεις, αντιλήψεις, ακόμα και συναισθηματικές δομές του ελληνικού προεπαναστατικού κόσμου συνέβαλαν στην τελική επιτυχία του Αγώνα;¹⁷ Το σίγουρο είναι ότι στην ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης συναντιέται πλήθος άλλων ιστοριών.

15. Βλ. Αντα Διάλλα, *Η ρωσική αυτοκρατορία και ο ελληνικός κόσμος. Τοπικές, ευρωπαϊκές και παγκόσμιες ιστορίες στην Εποχή των Επανάστασεων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2023.

16. Mark Mazower, *Η ελληνική επανάσταση*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021, σ. xl.

17. Βλ. τις σχετικές επισημάνσεις του Δημήτρη Παπανικολόπουλου, *Το 1821 ως*

Επιλογικά, στο μνημειώδες έργο εννιακοσίων σελίδων που κυκλοφόρησε το 1993 υπό τον τίτλο *Adieu 89*, ο Αμερικανός ιστορικός, ειδικός στη γαλλική οικονομική και κοινωνική ιστορία του 18ου αιώνα, Steven Lawrence Kaplan επιχείρησε να προσφέρει ένα πανόραμα της διανοητικής παραγωγής καθώς και των εκδηλώσεων και συζητήσεων που έλαβαν χώρα παγκοσμίως, με αφορμή τα διακόσια χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης.¹⁸ Ο τίτλος του έργου, διφορούμενος, παρέπεμπε όχι μόνο στο τέλος του επετειακού έτους αλλά και στην αναθεωρητική συζήτηση για το τέλος, υπό την έννοια της εκπλήρωσης, της γαλλικής επαναστατικής παρακαταθήκης, όπως αυτό είχε ανακοινωθεί δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα από τον François Furet και διαδόθηκε ποικιλοτρόπως κατά τη διάρκεια της επετείου. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης η Γαλλική Επανάσταση έφτασε να θεωρηθεί ακόμα και μια αχρείαστη αιματηρή περιπέτεια, στον βαθμό που τις μεταρρυθμίσεις που έφερε ήταν έτοιμο να τις κάνει και το Παλαιό Καθεστώς. (Μήπως άραγε η έμφαση της πρόσφατης ιστοριογραφίας στην ανθεκτικότητα και τα νεωτερικά στοιχεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μάς οδηγήσει από άλλη αφετηρία, αυτή της κριτικής στον ευρωκεντρισμό, στο ίδιο συμπέρασμα;)

Τριάντα χρόνια αργότερα, το τεύχος-αφιέρωμα του περιοδικού *Journal of Social History* αποφάνθηκε ότι «Η Γαλλική Επανάσταση δεν τελειώσει» (*The French Revolution is not Over*), τουλάχιστον σίγουρα όχι ως ιστοριογραφικό αντικείμενο.¹⁹

Η ερευνητική άνοιξη που συνόδευσε την επέτειο των διακοσίων χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, μάς κάνει να ευελπιστούμε ότι ούτε και αυτή τελειώσει.²⁰ Έχει ακόμα νόημα να μελετάμε την Επανάσταση του '21, έχει εν γένει νόημα να μελετάμε τις επαναστάσεις, αυτές τις ιστορικές στιγμές που συμπυκνώνουν το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, και μας κάνουν να σκεφτούμε τον αδιανόητο στο σύγχρονο παρόν μέλλοντα χρόνο.

Επανάσταση. Γιατί ξέσπασε και γιατί πέτυχε, ENA – Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών, Αθήνα 2021.

18. Steven L. Kaplan, *Adieu 89*, Παρίσι, Fayard, 1993.

19. Jack R. Censer, «The French Revolution is not Over: An Introduction», *Journal of Social History* 52/3 (2019), σ. 543-544.

20. Στο πλαίσιο αυτό η συγκρότηση του Κέντρου για τη Μελέτη της Επανάστασης του 1821 ως τμήμα του Εργαστηρίου Ιστορικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ φιλοδοξεί να λειτουργήσει ως πλατφόρμα ερευνητικών δράσεων για το 1821 σε ορίζοντα δεκαετίας, βλ. https://2021.uoa.gr/ereyna_diachysi/kentro_meletis_tis_epanastasis_toy_1821ergastirio_istorikis_ereynas_kai_tekmiriosis_tmima_istorias_archaiologias/ (ανακτήθηκε 20.9.2023).

Δ' ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ, ΕΡΕΥΝΑ
ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

ΜΑΡΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ, ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Τα τελευταία χρόνια έχει ξεκινήσει μια δυναμική συζήτηση στην Ευρώπη σχετικά με το μέλλον των ιστορικών σπουδών και το επάγγελμα του ιστορικού. Σε αυτό το πλαίσιο αναδείχθηκαν οι δυσκολίες που καλούνται να αντιμετωπίσουν κυρίως οι νέοι/ες ερευνητές/τριες, οι οποίοι/ες δραστηριοποιούνται σε πανεπιστημιακά τμήματα, ερευνητικά ιδρύματα, μουσεία και άλλους οργανισμούς. Την τελευταία δεκαετία πραγματοποιήθηκαν πολλά συνέδρια και ημερίδες σε διάφορα πανεπιστήμια της Ευρώπης φέρνοντας στο προσκήνιο την ανάγκη συζήτησης θεμάτων κομβικής σημασίας, όπως ο ρόλος των ψηφιακών μεθόδων στις ανθρωπιστικές επιστήμες, ο κατακερματισμός των παραδοσιακών επιστημονικών πεδίων και κυρίως η διαρκής αναζήτηση πόρων, που οδηγεί στην κινητικότητα μεταξύ χωρών και στην αλλαγή επαγγελματικών ιδιοτήτων. Σε όλες τις δράσεις κυριαρχούσε ο προβληματισμός αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος και γενικότερα την ταυτότητα των ιστορικών.

Με αφορμή τη συμπλήρωση 50 χρόνων από την ίδρυση της Εταιρείας Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, τα μέλη της οποίας διαχρονικά έδιναν χώρο στις νέες ερευνήτριες και στους νέους ερευνητές, κρίθηκε σκόπιμο να ξεκινήσει ένας γόνιμος διάλογος και στη δική μας κοινότητα για τα επαγγελματικά δικαιώματα, την έρευνα και τις ιστορικές σπουδές, εστιάζοντας σε τρία ζητήματα. Πρώτον, ποια είναι η επαγγελματική ταυτότητα και ποιες προκλήσεις αντιμετωπίζουν οι νέοι/ες ερευνητές/τριες σήμερα. Δεύτερον, ποια είναι η σχέση και η συνεργασία με άλλους επιστημονικούς κλάδους, σε μια εποχή κατά την οποία η ανταλλαγή καλών πρακτικών θεωρείται απαραίτητη από πολλά ιδρύματα και φορείς. Τρίτον, ποιες προοπτικές ανοίγουν οι ψηφιακές μέθοδοι στις ανθρωπιστικές επιστήμες.

Επί μέρους ερωτήματα:

α) Πώς διεξάγεται και εξελίσσεται η ιστορική έρευνα στα ερευνητικά κέντρα; Ακόμα, τα ερευνητικά προγράμματα, τα οποία αδιαμφισβήτητα βοηθούν τους νέους ερευνητές, μπορούν να ενισχυθούν και με ποιους τρόπους;

β) Με ποιους τρόπους ενσωματώνεται η έρευνα στο πανεπιστήμιο ως διδακτικό έργο και ως εργαστηριακή δραστηριότητα; Ποια είναι η συμβολή των πανεπιστημίων και των ερευνητικών ιδρυμάτων και ποιος είναι ο ρόλος των νέων ερευνητών;

γ) Πάρα την πληθώρα πανεπιστημιακών τμημάτων, φαίνεται ότι η πλειονότητα των υποψηφίων διδασκτόρων και των νέων ερευνητών βρίσκονται σε μια κατάσταση διαρκούς εργασιακής επισφάλειας. Ποιες προκλήσεις αντιμετωπίζουν οι νέοι/ες ιστορικοί;

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ Ο ΛΟΓΟΣ: Έχω παρακολουθήσει, μάλλον σποραδικά και περιστασιακά, τη συζήτηση για το επάγγελμα του ιστορικού, που διεξάγεται μεταξύ ιστορικών τόσο εδώ όσο και στο εξωτερικό. Θα μιλήσω, λοιπόν, εμπειρικά. Θα ξεκινήσω από μια διαπίστωση, που είναι με μια πρώτη ματιά ευχάριστη. Υπάρχει μεγάλη ζήτηση ιστορίας στην ελληνική κοινωνία (και διεθνώς θα έλεγα, αλλά ας μείνουμε στα καθ' ημάς). Η ιστορία είναι πανταχού παρούσα: στην εκπαίδευση, στην ψυχαγωγία, στον πολιτισμό, στις τέχνες όλων των ειδών, στην πολιτική, στον δημόσιο λόγο, στα μέσα ενημέρωσης, στο διαδίκτυο. Εντούτοις, η ζήτηση αυτή ιστορικού περιεχομένου / ιστορικής πληροφορίας δεν αντιστοιχεί σε ανάλογη ζήτηση επαγγελματιών ιστορικών. Με εξαίρεση κάποιες ξεχωριστές, σπάνιες περιπτώσεις –όπως η επέτειος των 200 χρόνων από το 1821– νομίζω ότι ο λόγος, η εικόνα, το σύνολο ενός τεράστιου όγκου ιστορικής ύλης που προσφέρεται για κατανάλωση, παράγεται και διαχέεται δίχως να θεωρείται απαραίτητη η παρουσία κατ' επάγγελμα ιστορικών· χωρίς να γίνεται αισθητή η συμμετοχή τους.

Ιστορία χωρίς ιστορικούς, λοιπόν; Εν μέρει, θα απαντούσα. Έρχονται στη σκέψη μου δύο πράγματα: το πρώτο είναι ότι η ιστορία θεωρείται σαν κάτι σταθερό και κλειστό, σαν ένας κοινός τύπος στον οποίο μπορεί εύκολα να έχει πρόσβαση ο καθένας. Στο μυαλό και στα μάτια της πλειονότητας των ανθρώπων δεν είναι μια θάλασσα απέραντη που αλλάζει χρώματα και διαθέσεις, γεμάτη εκπλήξεις και κινδύνους. Μοιάζει μάλλον με μια πισίνα με νερό, που μένει πάντα το ίδιο· ίσως μόνον αραιά και πού εν μέρει ανανεώνεται. Δεν είναι μια διανοητική εργασία για την κατανόηση των πραγμάτων, δεν εμπεριέχει αμφιβολίες και ανατροπές. Είναι μια σειρά από στέρεες αλήθειες, από γεγονότα και πρόσωπα, για τα οποία το μόνο που μπορεί να κάνει κανείς, είναι να κάτσει να τα «μάθει». Η εκπαίδευση έχει αφήσει εδώ ανεξίτηλο το στίγμα της.

Ποιος είναι λοιπόν ιστορικός; Αυτός που ξέρει την Ιστορία; Μα στη λογική που αναφέρθηκε πιο πριν, την ιστορία την μαθαίνει όποιος είναι σε θέση να διαβάσει ένα βιβλίο, ή ακόμη πιο πολύ όποιος έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο. Εύλογα, λοιπόν, θά 'λεγε κανείς ότι οι παραγωγοί ποικίλων προϊόντων, που έχουν ενσωματώσει ιστορική πληροφορία σε αυτά, δεν νιώθουν

ότι οι ειδικοί ιστορικοί τούς είναι απαραίτητοι. Πιστεύουν πως μπορούν να βρουν την ιστορική πληροφορία που χρειάζονται με ευχέρεια και μόνοι τους.

Ένα δεύτερο στοιχείο είναι η ίδια η ταυτότητα του ιστορικού· είναι αχνή. Δεν νομίζω ότι αναγνωρίζεται ως επάγγελμα έξω από αυτήν την αίθουσα (και μερικές ακόμη ομοειδείς)· όπως, επίσης, σχεδόν δεν αναγνωρίζεται και από τις οικονομικές εφορείες. Ο ιστορικός είναι πιο πολύ μια ιδιότητα που απονέμεται σε συγγραφείς που γράφουν για ιστορικά θέματα, ή ακόμη είναι μια δήλωση αυτοπαρουσίασης στον δημόσιο χώρο (γι' αυτό και συχνά συνοδεύεται και από μια άλλη ιδιότητα: φιλόλογος-ιστορικός, ιστορικός-συγγραφέας κ.λπ.). Μπορεί στην τοπική ιστορία ή στην ιστορία της Κατοχής και του Εμφυλίου αυτή η μη επαγγελματική ή ημι-επαγγελματική (μισοεπαγγελματική) σχέση με την ιστοριογραφία να αποτελεί σχεδόν τον κανόνα, δεν περιορίζεται όμως μόνο σε αυτές τις θεματικές.

Δεν υφίσταται επαγγελματική επίσημη αναγνώριση, κατοχύρωση, ταυτοποίηση ή κατάταξη για τους ιστορικούς. Αν σκεφτούμε για ένα λεπτό τη σύγκριση με τον όμορο κλάδο των αρχαιολόγων, είναι νομίζω πασιφανής η απόσταση. Στη δική μας περίπτωση είσαι ό,τι δηλώσεις στην κυριολεξία. Θά 'λεγα όμως ότι υπάρχει μια ισχυρότατη ανάσχεση, η οποία ισχύει και σε άλλους κλάδους με συναφή χαρακτηριστικά. «Το σινάφι ξέρει, μόνο το σινάφι», θυμάμαι να λέει ένας παλιός κωμικός, αναφερόμενος στις ικανότητες κάποιων ομοτέχνων του. Και σε εμάς το ίδιο ισχύει. Το σινάφι ξέρει ποιος είναι ιστορικός· εκτός εσναφιού όμως τι γίνεται;

Και, επιπλέον, πώς συγκροτείται το σινάφι στην περίπτωση των ιστορικών; Ποιοι και πώς γίνονται μέλη του; Με την απόκτηση ενός πτυχίου (και ποιας ειδικότητας ή ποιου επιπέδου;); Με τη συγγραφή μιας μελέτης; Με την εγγραφή σε ένα σωματείο; Με την εκπεφρασμένη επιθυμία του ενδιαφερόμενου; Μια σειρά από εκκρεμή ερωτήματα· και ένα ακόμη: είναι αναγκαία η επαγγελματική ταυτότητα «ιστορικός»; Προσωπικά, αν το ζήτημα έγκειτο στο «ποιος δει ιστορίαν ξυγγράφειν;», θα απαντούσα αυθορμητώς «όστις βούλεται»· καθώς η ιστοριογραφία είναι μια εργασία του νου, η οποία δεν μπορεί να υπόκειται σε απαγορεύσεις ή περιορισμούς. Δεν ισχύει το ίδιο όμως για άλλες δραστηριότητες του ιστορικού, όπως την παροχή εκπαιδευτικού, ερευνητικού, συμβουλευτικού ή άλλου έργου. Εκεί είναι αναγκαία η ύπαρξη κάποιων εχέγγυων γνώσης, θεσπισμένων από την πολιτεία. Ορισμένα προφανώς υπάρχουν. Για να εκλεγεί, για παράδειγμα, κάποιος καθηγητής ιστορίας στο πανεπιστήμιο προϋποτίθενται κάποια τυπικά προαπαιτούμενα.

Νομίζω ότι είναι απαραίτητο να αναζητηθούν τρόποι, ώστε να διευρυνθεί η θεσμική αυτή προϋπόθεση στο ευρύτερο φάσμα των δραστηριοτήτων

που ενσωματώνουν στα παράγωγά τους ιστορική πληροφορία. Προφανώς κάθε είδους ρύθμιση θα βρεθεί αντιμέτωπη με ένα κυκεώνα προβλημάτων· πιστεύω όμως ότι –και στη δική μας περίπτωση– δικαιούμαστε να μην έχουμε καμία εμπιστοσύνη στις δυνατότητες της αγοράς να αυτορυθμίζεται.

Ένα βασικό ζήτημα με το οποίο είμαστε αντιμέτωποι, είναι η απόσταση που χωρίζει την ακαδημαϊκής τάξης ιστοριογραφία από την ιστορία που κυριαρχεί σε κοινή χρήση στον δημόσιο λόγο. Η ψαλίδα είναι μεγάλη και η εντύπωσή μου είναι ότι το διαδίκτυο την διευρύνει. Το διαδίκτυο καθιστά προσβάσιμη –δωρεάν σε πολλές περιπτώσεις– την επιστημονική παραγωγή μέσω αποθετηρίων ή άλλων ψηφιακών πλατφορμών. Ταυτόχρονα όμως αναπαράγει, σε τεράστιους όγκους, μέσω και της ατέρμονης, ανεξέλεγκτης αναπαραγωγής τους, τις πιο ανούσιες κοινοτυπίες, τα πιο ξεπερασμένα στερεότυπα. Οι εκδοτικές προσπάθειες των τελευταίων χρόνων –καθώς επίσης και άλλες μορφές παρουσίασης και μεταφοράς της ιστορικής γνώσης, όπως για παράδειγμα τα ιστορικού περιεχομένου ντοκιμαντέρ– έχουν βοηθήσει στη διάχυση σύγχρονων προσεγγίσεων –κατακτήσεων ακόμη– των ιστορικών προς ένα ευρύτερο κοινό.

Η αποτίμηση, θά 'λεγα, εκκρεμεί και ίσως θα έπρεπε να σκεφτούμε τρόπους για να ψηλαφίσουμε το αποτύπωμα τέτοιων προσπαθειών. Ένα παράδειγμα ενδεικτικό: η *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ένα 10τομο συλλογικό έργο που επιμελήθηκε ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, συνιστά, νομίζω, μια αποτύπωση των προσεγγίσεων της ελληνικής ιστοριογραφίας στις αρχές του 20ού αιώνα. Πρωτοεκδόθηκε πριν περίπου 20 χρόνια, με πρωτοβουλία του τότε Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη, και, αν και δεν μπήκε ουσιαστικά στην κανονική βιβλιοαγορά –δεν πέρασε δηλαδή στα βιβλιοπωλεία–, γνώρισε πολλαπλές επανεκδόσεις μέσω της διακίνησης βιβλίων από τις εφημερίδες. Το έργο πρέπει να έχει φθάσει σε περισσότερα από 100.000 σπίτια, είχε δηλαδή ευρύτατη διάδοση. Διαβάστηκε όμως αντιστοίχως πολύ; Το ξεφύλλισαν, έστω, όσοι το τοποθέτησαν στα ράφια των βιβλιοθηκών τους; Και πόσο επηρέασε τελικά την αντίληψη των αναγνωστών και γενικότερα του κοινού για τη νεότερη ιστορία;

Ένα άλλο ζήτημα, συνδεδεμένο με την επαγγελματική ταυτότητα των ιστορικών, σχετίζεται με το εύρος των δραστηριοτήτων που μπορούν να καλύψουν. Είναι κυρίαρχη η αποκλειστική –ασφυκτική αν μου επιτρέπεται να πω– ταύτιση του επαγγέλματος του ιστορικού με αυτό του συγγραφέα και του δάσκαλου –και μάλιστα κατεξοχήν του πανεπιστημιακού δασκάλου. Είναι, νομίζω, ανάγκη οι ιστορικοί να αποδεχτούν, καταρχάς, και κατόπιν να διεκδικήσουν για τους εαυτούς τους και άλλους ρόλους που αφορούν στη διαχείριση και την τεκμηρίωση της ιστορικής πληρο-

φορίας: ρόλους που σχετίζονται με τον πολιτισμό, την ψυχαγωγία, τις τέχνες, τη μόρφωση / επιμόρφωση, την ενημέρωση. Η διεύρυνση αυτή είναι καλοδεχούμενη, όχι μόνο για μεγεθυνθεί ο κύκλος απασχόλησης των αποφοίτων των τμημάτων ιστορίας των ΑΕΙ και των κατόχων μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων ιστορίας. Είναι, πιστεύω, απαραίτητη, για να ανέβει το επίπεδο ιστορικής γνώσης που διακινείται μέσω των ποικίλων προϊόντων που εμπεριέχουν ιστορική πληροφορία.

Φοβάμαι ότι αυτό δεν μπορεί να είναι μια διαδικασία άνωθεν επιβολής, νομικού χαρακτήρα. Δεν μπορεί δηλαδή να έχει κανείς την προσδοκία ότι θα αναγκαστούν οι παραγωγοί τηλεοπτικών σειρών, ταινιών, ντοκιμαντέρ ή ηλεκτρονικών παιχνιδιών να προσλάβουν ως συμβούλους ιστορικούς, όπως έχει υποχρεωθεί το Μετρό να προσλάβει αρχαιολόγους στα έργα επέκτασης των γραμμών του. Δεν ξέρω καν αν θα ήταν και επιθυμητό κάτι τέτοιο. Προτιμότερη είναι μια μακρότερη και κοπιαστικότερη διαδικασία ανάδειξης της ιστορικής εγκυρότητας ως αξίας – ως αυταξίας μάλλον – για κάθε έργο που έχει ιστορική διάσταση. Η δημόσια ανάδειξη της σημασίας και εξ εναντίον η δημόσια κριτική επισήμανση των αστοχιών θα ήταν ίσως επωφελής.

«Τι δουλειά κάνεις;» Να πω τη μαύρη αλήθεια είναι αμήχανη η στιγμή, όταν βρίσκομαι αντιμέτωπος με τη συνήθη αυτή ερώτηση. Αν δεν πρόκειται για άνθρωπο του χώρου μας, η επιφυλακτική μου απάντηση «είμαι ιστορικός, δουλεύω στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών», συχνά ακολουθείται από μια επόμενη: «και τι ερευνάς;». Η αδιόρατη αίσθηση είναι πως, συνήθως, μαζί με την απορία πλανάται στον αέρα και ένα άρωμα ειρωνείας. Αναμενόμενο θα έλεγα.

Τι λέει λοιπόν ότι κάνει ένα ερευνητικό ίδρυμα ιστορίας; Ο ιστότοπος του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του ΕΙΕ γράφει: «Το Ινστιτούτο αναπτύσσει ερευνητικές δραστηριότητες που αποσκοπούν στην ιστορική τεκμηρίωση και ερμηνεία, στη διάχυση νέας γνώσης, καθώς και στην κατάρτιση νέων ερευνητών, συμβάλλοντας στην εθνική αυτογνωσία και στη διεθνή επιστημονική παρουσία». Νομίζω η περιγραφή είναι ικανοποιητική: ας προσπαθήσουμε όμως να εστιάσουμε σε κάποιες λέξεις.

Ένα ινστιτούτο ιστορικής έρευνας τεκμηριώνει, ερμηνεύει και διαχέει γνώση. Επίσης, εκπαιδεύει ιστορικούς και επιτελεί ένα ιδιότυπο, εθνικού χαρακτήρα, μορφωτικό έργο. Στις πρώτες δεκαετίες της ίδρυσής τους τα ελληνικά ινστιτούτα που καλλιεργούσαν την ιστορική έρευνα (της Ακαδημίας Αθηνών, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, ακόμη και το νεότερο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας στην Κρήτη) ήταν αποκλειστικά σχεδόν προσανατολισμένα

στην πρώτη λέξη: τεκμηρίωση. Έργο τους ήταν, δηλαδή, η τεκμηρίωση, η έκδοση πηγών, η σύνταξη ευρετηρίων και γενικά η δημιουργία και διάθεση στην επιστημονική κοινότητα ερευνητικών εργαλείων. Η ερμηνεία, τουτέστιν η παραγωγή μελετών που συζητούν ή ερμηνεύουν τις πηγές, δεν αποτελούσε προτεραιότητα· πιο σωστά, υπήρχε, θά 'λεγα, και μια δυσανεξία απέναντί τους. Εδώ και δεκαετίες το κέντρο βάρους άλλαξε. Μεταφέρθηκε στην ερμηνεία και διάχυση της γνώσης μέσω έντυπων και πρόσφατα ηλεκτρονικών εκδόσεων και ψηφιακών εφαρμογών.

Η αλλαγή αυτή σχετίζεται στενά με τον τρόπο λειτουργίας των φορέων της έρευνας. Ο παλαιός, παραδοσιακός σχεδιασμός των ερευνητικών δραστηριοτήτων ήταν κεντρικά κατευθυνόμενος από τη διεύθυνση του φορέα (τον διευθυντή / τη διευθύντρια)· ήταν, επιπλέον, πολυετής και κρατικά χρηματοδοτούμενος, με την έννοια ότι εκτελούνταν από το ιεραρχικά δομημένο τακτικό προσωπικό των ινστιτούτων. Αυτό είναι ένα μοντέλο λειτουργίας που δεν υφίσταται πλέον –με εξαίρεση ίσως ορισμένα Ινστιτούτα της Ακαδημίας. Δεν θα ήθελα να μπω σε ζητήματα λειτουργίας των ερευνητικών κέντρων, που φαντάζομαι είναι βαρετά για όσους δεν εργάζονται σε αυτά. Να σημειωθεί όμως ένας κοινός τόπος, ότι πλέον εδώ και δεκαετίες κυριαρχεί απολύτως μια άλλη λογική. Αυτή της διεκδίκησης ελληνικών και διεθνών ερευνητικών προγραμμάτων, κρατικής ή ιδιωτικής χρηματοδότησης, προγραμμάτων διάρκειας λίγων χρόνων, με φορέα διαχείρισης το ερευνητικό κέντρο και επιστημονικό υπεύθυνο ένα μέλος του ερευνητικού προσωπικού. Οι ποικιλώνυμες προκηρύξεις από ελληνικούς και ξένους φορείς δίνουν τον τόνο, αλλά παντού η διαδικασία είναι ανταγωνιστική, άκρως γραφειοκρατική και ιδιαίτερα περίπλοκη στη διαχείριση.

Θα σταθώ σε κάποιες επιπτώσεις στη λειτουργία των φορέων. Πρωταγωνιστικό ρόλο έχει ο εκάστοτε επιστημονικός υπεύθυνος του ερευνητικού έργου, ο οποίος υποβάλλει και εκτελεί ένα έργο, συνήθως δικής του έμπνευσης, από κοινού με μια ολιγομελή ερευνητική ομάδα. Μετατρέπεται έτσι σε έναν ιδιότυπο μάνατζερ/εργοδότη. Ιδιότυπο με την έννοια ότι διαχειρίζεται κρατικά ευρωπαϊκά ή ιδιωτικά χρήματα, προσλαμβάνει ουσιαστικά συναδέλφους, ενώ κινείται στο ασφυκτικό, κατά κανόνα, πλαίσιο διαχείρισης του δημόσιου λογιστικού. Θετικό στοιχείο: η εξουσία στη φαντασία και στην πρωτοβουλία. Ο καθένας μπορεί ουσιαστικά να προτείνει κάποιο ερευνητικό έργο, ό,τι και όποιο θέλει, και να αναζητήσει γι' αυτό χρηματοδότηση. Συνήθως δεν προβλέπονται αυστηρές κατευθύνσεις στις θεματικές. Η επιστημονική περιέργεια, συγκροτημένη σε μια οργανωμένη πρόταση, διεκδικεί την τύχη της. Από τα μακρόπνοα ερευνητικά προγράμματα που κινούνταν αργόσυρτα επί δεκαετίες με μόνιμο προσωπικό,

έχουμε περάσει σε μικρά έργα, ευέλικτα, σύντομα, διάρκειας δύο-τριών χρόνων, στελεχωμένα με προσωπικό υψηλών προσόντων που εργάζεται όσο διαρκεί το έργο. Πολύ θετική εξέλιξη είναι, επίσης, η δυνατότητα που δίνεται σε ορισμένους τύπους προγραμμάτων, ο επιστημονικός υπεύθυνος ενός προτεινόμενου έργου να είναι κάτοχος διδακτορικού, που δεν ανήκει στο τακτικό προσωπικό του φορέα (ΑΕΙ ή ερευνητικό κέντρο).

Το πλεονέκτημα όμως –ως συνήθως– συνυπάρχει με το μειονέκτημα. Η ασυνέχεια στις ερευνητικές δράσεις, η αποσπασματικότητα, η εργασιακή ανασφάλεια, το αδιάκοπο κυνηγητό για εύρεση χρηματοδοτήσεων είναι μερικές μόνον όψεις. Ο αυστηρός διαχειριστικός-οικονομικός έλεγχος και παράλληλα –και αντιθέτως– ο υποτυπώδης ή ανύπαρκτος επιστημονικός έλεγχος των παραδοτέων είναι μια ακόμη όψη.

Τα ερευνητικά προγράμματα βοηθούν να βρουν δουλειά και να ενταχθούν στον χώρο της έρευνας νέοι/-ες ερευνητές/-ριες. Αυτό είναι αναμφισβήτητο: έχει πολλαπλασιαστεί ο αριθμός όσων δουλεύουν στην ιστορική έρευνα. Η εκπαίδευση στην έρευνα μέσω της έρευνας είναι θεμελιώδες συστατικό της και, πιστεύω, είναι απολύτως θεμιτό ένα σημαντικό μέρος της ερευνητικής προσπάθειας να αφορά απλώς την αναπαραγωγή του προσωπικού. Η απόδοση στον χρηματοδότη –στην κοινωνία, στο κράτος– ενός απτού, «χρήσιμου» προϊόντος δεν είναι εφικτό ούτε και λογικό να είναι πάντοτε προαπαιτούμενο στην έρευνα. Το γεγονός όμως ότι το διαδίκτυο βρίθει πτωμάτων εκτελεσμένων ερευνητικών έργων και οι αποθήκες της ΓΓΕΤ φιλοξενούν πλήθος από σκονισμένα παραδοτέα αξίζει να μας προβληματίσει.

Βασικό ζήτημα είναι η συνέχεια. Η διάρκεια των δύο-τριών χρόνων δεν είναι αρκετή ούτε για τα έργα ούτε για τους ανθρώπους. Ενδεχομένως να αρκεί για να δώσει τα τυπικά παραδοτέα, αλλά δεν είναι ικανή να δημιουργήσει υποδοχές για συνέχεια. Το αέναο κυνήγι του επόμενου προγράμματος διαστρεβλώνει τη μελέτη. Είναι αναγκαία η κατάρτιση μεγάλων θεματικών αξόνων, με ορίζοντα δεκαετίας, στους οποίους θα μπορούν να εντάσσονται επιμέρους έργα.

Για τα προβλήματα των νέων συναδέλφων που μετέχουν σε ερευνητικά έργα θα μιλήσουν οι ίδιοι και μπορούμε, βέβαια, να τα συζητήσουμε στη συνέχεια. Να σημειώσω κάτι, κλείνοντας: η ερευνητική εργασία στο στάδιο της συγγραφής και εν μέρει και στο στάδιο του εντοπισμού υλικού, της τεκμηρίωσης, είναι μια μοναχική δουλειά. Μόνος του γράφει κανείς, μόνος του μελετά στο αρχείο ή τη βιβλιοθήκη. Η ερευνητική διαδικασία όμως συνολικά είναι συλλογική δουλειά. Το απαιτούν και τα ερευνητικά έργα, που κατά κανόνα προβλέπουν τη δημιουργία μιας μικρής ερευνητικής ομάδας. Ο τρόπος όμως που εκτελείται η συλλογική εργασία έχει,

κατά τη γνώμη μου, ιδιαίτερη σημασία. Μια συνήθης μορφή είναι ένας συλλογικός τόμος με μελέτες, κάποια σεμινάρια που προηγήθηκαν, ακόμη και η πρόβλεψη για άρθρα που υπογράφονται υποχρεωτικά από όλους τους συμμετέχοντες. Καλά και άγια είναι αυτά· αλλά κατά τη γνώμη μου δεν αρκούν. Ουσιαστική, απαραίτητη, είναι η καθημερινή εργασιακή συνύπαρξη, ο συγχρωτισμός σε κοινό χώρο μιας ή και περισσότερων ερευνητικών ομάδων με διαφορετικά επιστημονικά ενδιαφέροντα.

Πέρα από τα προφανή, η χρησιμότητα του άχρηστου διαδραματίζει εδώ, πιστεύω, αναντικατάστατο ρόλο. Όπως το άχρηστο, το μη χρησιμοποιητικό διάβασμα, είναι χρησιμότερο, έτσι και η άχρηστη συζήτηση, η καθημερινή ανταλλαγή σκέψεων, απόψεων, αποριών σε άτυπη αδιαμορφωτη κατάσταση για θέματα που δεν αποτελούν το «δικό σου» αντικείμενο, είναι ουσιαστικό στοιχείο της ερευνητικής διαδικασίας, της αυτομόρφωσης και της διεύρυνσης των οριζόντων του ιστορικού. Και αυτό προϋποθέτει συνύπαρξη, απλόχερη σπατάλη χρόνου και ανοιχτά αφτιά.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΗΗ, ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑ: ΜΙΑ ΔΥΣΚΟΛΗ ΣΧΕΣΗ;
Στα 50 χρόνια του *Μνήμονα* που γιορτάζουμε απόψε, έχουν αλλάξει πολλά πράγματα στα πανεπιστήμια και οι διαφορετικές γενιές νέων ιστορικών που πέρασαν από το περιοδικό και την Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, δεν εκφράζουν μόνο τις ιστοριογραφικές μεταβολές, αλλά αντανακλούν και τις θεσμικές αλλαγές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Θα ξεκινήσω από τα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών, όπου η σχέση με την έρευνα είναι περισσότερο αναμενόμενη. Καταρχάς η δημιουργία, ο πολλαπλασιασμός και η οργάνωση των μεταπτυχιακών προγραμμάτων και των διδακτορικών σπουδών στη διάρκεια της πεντηκονταετίας (με κανονισμούς κ.λπ.) –και πιο πρόσφατα μετα-διδακτορικών σπουδών– έχουν διαμορφώσει ένα νέο θεσμικό πλαίσιο για την έρευνα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Στο πλαίσιο αυτό έχει συντελέσει ιδιαίτερα η επίσης αυξανόμενη και πιο συστηματική σχέση πανεπιστημίων και ερευνητικών ιδρυμάτων, ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε μετά τη μεταπολίτευση και τη δημιουργία των Ιστορικών Αρχείων των τραπεζών. Κι ενώ στην αρχή οι ερευνητικοί αυτοί θεσμοί διέγραφαν εντελώς χωριστές, αντίπαλες θα έλεγα, πορείες από τα πανεπιστήμια, αντιπροσωπεύοντας τις προοδευτικές στάσεις απέναντι στην έρευνα και την ιστορία, από τη δεκαετία του '90, και οπωσδήποτε μετά το 2000, άρχισαν να εγκαινιάζονται γόνιμες συνεργασίες. Η σχέση αυτή καθιερώνεται συστηματικά τα τελευταία χρόνια είτε με κοινά προγράμματα ερευνητικά, ή με την τρο-

φοδότηση των προγραμμάτων στα ερευνητικά ιδρύματα με μεταπτυχιακούς φοιτητές και φοιτήτριες από τα πανεπιστημιακά ιδρύματα, είτε με την πρόσκληση ερευνητών για διδασκαλία σε μεταπτυχιακά προγράμματα, ή με την από κοινού οργάνωση συνεδρίων, εργαστηρίων, σεμιναρίων, συναντήσεων υποψηφίων διδασκτόρων (ateliers doctoraux) κ.λπ., και με την από κοινού επίβλεψη διπλωματικών εργασιών ή διατριβών. Ειδικά τα ερευνητικά προγράμματα, εθνικά ή ευρωπαϊκά, δημιουργούν μικρές ή και μεγαλύτερες αγορές ιστορίας (όπως είναι π.χ. τα προγράμματα ERC), στις οποίες μπορούν –θεωρητικά– να απευθυνθούν και να συμμετέχουν οι μεταπτυχιακοί, οι υποψήφιοι και νέοι διδάκτορες. Από την άλλη, οι συνεργασίες των πανεπιστημίων με τα ερευνητικά ιδρύματα και τα παραπάνω προγράμματα προϋποθέτουν την όλο και πιο συστηματική σχέση με το αρχείο και τα αρχεία, η πρόσβαση στα οποία διευκολύνεται μέσα από αρκετά εκτεταμένες πλέον ψηφιοποιήσεις –τα ΓΑΚ, που έτσι κι αλλιώς τα τελευταία 50 χρόνια έχουν διευρύνει σημαντικά την αρχειακή και ερευνητική πολιτική τους, έχουν συνεισφέρει σ' αυτές («Αρχειομνήμων»)– για την αποτελεσματικότερη και ταχύτερη ολοκλήρωση των προγραμμάτων, που έχουν τους δικούς τους χρόνους, και, το σοβαρότερο για μένα, εξαγγέλλουν έναν εκδημοκρατισμό της έρευνας, την κοινωνική διάχυσή της όχι μόνο έξω από τα τείχη του πανεπιστημίου, του ερευνητικού κέντρου ή του αρχείου, αλλά και εκτός των ακαδημαϊκών κύκλων.

Τέλος, για τα πανεπιστήμια της περιφέρειας, που για λόγους οικονομικούς και γεωγραφικούς δεν έχουν πάντα τις ίδιες δυνατότητες με τα κεντρικά πανεπιστήμια, είναι σημαντική η σχέση με περιφερειακά ερευνητικά ιδρύματα, όπως είναι το ΙΓΕ που έχει οργανική σχέση με το Πανεπιστήμιο Κρήτης, ακόμη και με τοπικής εμβέλειας ιδρύματα, τοπικά ΓΑΚ και άλλα ιστορικά αρχεία, δημοτικές βιβλιοθήκες, ιδιωτικές συλλογές κ.λπ., μέσα πάλι από προγράμματα ή μέσω του επίσης νεοσύστατου θεσμού των πρακτικών ασκήσεων στα μεταπτυχιακά. Σ' αυτές τις πρακτικές ασκήσεις πρέπει οπωσδήποτε να συμπεριλάβουμε τις αρχειακές αποστολές για την ταξινόμηση και οργάνωση τοπικών αρχείων από ομάδες μεταπτυχιακών φοιτητών, στις οποίες αρχίζουν να συμμετέχουν και προπτυχιακοί φοιτητές και φοιτήτριες, και στις οποίες ο Χρήστος Λούκος είναι ο εμπνευστής και σταθερός παράγοντας.

Αυτή η επισκόπηση, στην οποία ελπίζω ότι δεν ξέχασα κάτι σημαντικό, περιγράφει το «δυνατό» –για να θυμηθούμε και τις γαλλικές μας ιστοριογραφικές επιρροές– στην ιστορία των σχέσεων έρευνας και πανεπιστημιακών προγραμμάτων. Χτες συζητήσαμε και τα προβλήματα του «πραγματικού» στην ιστορία αυτή: θυμίζω απλώς τις ανελαστικές ατζέντες των

ευρωπαϊκών προγραμμάτων, στις οποίες ασφυκτιούν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα των νέων ιστορικών, τα προγράμματα που δεν ολοκληρώνονται, το βραχυπρόθεσμο και επισφαλές της αγοράς που διαμορφώνουν, την αναγκαστική μετανάστευση των νέων ιστορικών εκτός Ελλάδας κ.λπ.

Θα ήθελα να σταθώ ιδιαίτερα στο θέμα της ένταξης της έρευνας στις προπτυχιακές σπουδές. Σίγουρα τα τελευταία χρόνια τα προπτυχιακά προγράμματα σπουδών έχουν μεγαλύτερη σχέση με την έρευνα: οι ατομικές μας έρευνες διδάσκονται συχνά στις παραδόσεις, τα νέα ιστοριογραφικά πεδία που έχουν αρχίσει να εντάσσονται την τελευταία εικοσαετία στα προγράμματα των ιστορικών σπουδών (νέα κοινωνική ιστορία, πολιτισμική ιστορία, ιστορία του φύλου, ιστορία των συναισθημάτων, δημόσια ιστορία, global οπτικές κ.λπ.), έχουν ανοίξει σημαντικά τους ερευνητικούς ορίζοντες των προπτυχιακών φοιτητών και φοιτητριών, και κυρίως έχει εμβολιαστεί στα προγράμματα σπουδών ένα θεωρητικό πλαίσιο, βάσει του οποίου οι ιστορικές σπουδές αντιμετωπίζονται ως δυναμική διεργασία προβληματισμών και διαφορετικών συζητήσεων πάνω στο παρελθόν και όχι πλέον ως αναπαραγωγή ενός παγιωμένου συνόλου ιστορικών πληροφοριών.

Βήματα έχουν γίνει αρκετά, λιγότερα ή περισσότερα, ανάλογα με το τμήμα και το ίδρυμα, και κάθε πανεπιστήμιο διαμορφώνει τους δικούς του τρόπους οργάνωσης αυτών των βημάτων: στην Κρήτη, για την οποία μπορώ να μιλήσω καλύτερα, έχει καθιερωθεί ο θεσμός των προπτυχιακών σεμιναρίων, η συμμετοχή στα οποία είναι υποχρεωτική για την ολοκλήρωση των προπτυχιακών σπουδών, και στα οποία τριτοετείς και τεταρτοετείς, σπανιότερα δευτεροετείς, φοιτητές και φοιτήτριες συζητούν και παραδίδουν εργασίες πάνω σε συγκεκριμένες θεματικές, για τις οποίες αναζητούν στοιχεία από τη βιβλιογραφία ή πιο πρόσφατα από αρχειακές πηγές –εσχάτως τα τελευταία δύο χρόνια έχουμε τολμήσει και ξενόγλωσσες– και επιχειρούν να εμβαθύνουν σε διαφορετικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Μ' αυτές τις προσεγγίσεις έρχονται και σε επαφή με την όλο και πιο διευρυμένη σχέση των ελληνικών πανεπιστημίων με τον διεθνή χώρο, τα διεθνή ιδρύματα, μέσα από τα προγράμματα αμοιβαίων ανταλλαγών, όπως είναι τα Erasmus, και εσχάτως τα BIP (Blended Intensive Programs) για προπτυχιακούς φοιτητές αλλά και για διδάσκοντες.

Ωστόσο, τα βήματα αυτά, πολύ σημαντικά από μόνα τους, εξαρτώνται ακόμα από το προφίλ των τμημάτων και του επιστημονικού δυναμικού τους, από τα ατομικά οράματα των ιστορικών και κυρίως από τις οικονομικές δυνατότητες του συγκεκριμένου ιδρύματος και από τις διασυνδέσεις του με την κρατική ή ιδιωτική εξω-ακαδημαϊκή πρωτοβουλία και τα κεφάλαιά της. Για να φέρουν αυτές οι αλλαγές μια πραγματική στρο-

φή του ακαδημαϊκού και ερευνητικού παραδείγματος, νομίζω ότι πρέπει να συντρέξουν κάποιες καταστατικές συνθήκες, που αφορούν ιδιαίτερα το προπτυχιακό επίπεδο σπουδών.

Χρειάζεται να οριστεί εκ νέου, να συζητήσουμε ξανά μεταξύ μας και με τα παιδιά, τι εννοούμε έρευνα στην ιστορία, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των νέων νοσηματοδοτήσεων που έχουν φέρει τα ανανεωμένα πεδία και οι προβληματισμοί τους. Έγινε λόγος χτες για νέο θετικισμό στην ιστορία: συχνά, και ακριβώς μέσα από τους ερευνητικούς θεσμούς (προγράμματα), διολισθαίνουμε σε μια σημασία της «ιστορικής έρευνας» που παραπέμπει στις θετικές επιστήμες, όχι τόσο ή όχι μόνο μεθοδολογικά (περιγραφικότητα, εργαστηριακές μεθόδους κ.λπ.), αλλά εγώ θα έλεγα κυρίως λόγω των θεμάτων και των χρόνων παραγωγής, της ταχύτητας των αποτελεσμάτων που τη συνδέουν με μια κυρίαρχη σήμερα αγορά, στην οποία έχει εξαρχής περιθωριακή θέση. Θέσατε το ερώτημα για την ενσωμάτωση της έρευνας ως διδακτικό έργο και ως εργαστηριακή δραστηριότητα: από μόνη της αυτή η διάκριση είναι θετικιστική και δεν θα έπρεπε να αφορά τις κοινωνικές επιστήμες και οπωσδήποτε τις σύγχρονες αντιλήψεις για τη διδακτική διαδικασία: κάθε «μάθημα», είτε παράδοση στο αμφιθέατρο, είτε σεμινάριο, είτε διάλεξη, υποτίθεται ότι πρέπει να είναι εργαστήριο συνεχούς παραγωγής και ανταλλαγής ερωτημάτων και προβληματισμών, άρα συνώνυμο μιας διαρκούς και αμοιβαίας ερευνητικής διαδικασίας ανάμεσα σε διδασκόμενους και διδάσκοντες.

Στις συζητήσεις του διημέρου έχει τεθεί επίσης το ερώτημα της δυνατότητας ανταλλαγής «καλών πρακτικών» με άλλους επιστημονικούς κλάδους. Στις «καλές πρακτικές» για την ανώτατη εκπαίδευση και την έρευνα, τις οποίες υποδεικνύει και η Ευρωπαϊκή Ένωση, συγκαταλέγονται το διαδραστικό μάθημα, οι αξιολογήσεις, η διεπιστημονικότητα, η συνεργατικότητα και βέβαια η κριτική σκέψη, απαραίτητη προϋπόθεση για την έρευνα. Σε όλα τα σύγχρονα ερωτηματολόγια αξιολόγησης προγραμμάτων σπουδών, διδακτικών ή εξεταστικών διαδικασιών, αναμασάται η κριτική σκέψη ως κωδικοποιημένο κριτήριο: το συγκεκριμένο πρόγραμμα, μάθημα κ.λπ. προάγει την «κριτική σκέψη» των φοιτητών και φοιτητριών, ναι ή όχι;

Μπορούμε, ωστόσο, να συζητάμε για κριτική σκέψη, και άρα για έρευνα στο πανεπιστήμιο, αν το βασικό ακαδημαϊκό πλαίσιο παραμένει μη κριτικό: αν συνεχίζουν π.χ. τα προπτυχιακά προγράμματα να αγκιστρώνονται σε βασικές απαρχαιωμένες πειθαρχίες οργάνωσης της ιστορικής γνώσης, όπως είναι π.χ. η κλασική κατάτμηση Αρχαίας, Βυζαντινής-Μεσαιωνικής και Νεότερης ιστορίας, που δεν καταφέρνουν να την ανατρέψουν οι

υπότιτλοι στα ΦΕΚ μας και η οποία συμπαρασύρει και την αντίστοιχη κατάτμηση εργαλείων και μεθόδων αλλά και την κατάτμηση του αντικείμενου αποκλειστικά σχεδόν σε «εθνικές ιστορίες». Μπορούμε να επικαλούμαστε τη «διεπιστημονικότητα» στα προγράμματα σπουδών, ακόμα και στα διπλά λεγόμενα τμήματα, αν δεν διευρύνουμε εμείς οι ίδιοι οι ιστορικοί τα όρια του αντικείμενου μας και δεν ξεπεράσουμε τους εαυτούς μας –δεν «διαβάζουμε τους άλλους», είπε χτες η Έφη Αβδελά– καταρχάς στα ίδια τα τμήματά μας. Αν δεν οργανωθούν π. χ. συστηματικά συνεργασίες με τους συναδέλφους αρχαιολόγους, –σε πόσα τμήματα ιστορίας και αρχαιολογίας συνεργάζονται μεταξύ τους τα δύο αντικείμενα;– με τους συναδέλφους ιστορικούς της τέχνης, με τους ανθρωπολόγους κ.λπ.: συνεργασίες που να περιλαμβάνονται στον σχεδιασμό των προπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών και των διδακτικών δραστηριοτήτων.

Τελειώνοντας, επιτρέψτε μου να πιστεύω εγώ προσωπικά ότι δεν χρειαζόμαστε «καλές πρακτικές», αλλά «κακές πράξεις» κριτικής, αλλαγής και, αν χρειάζεται, και ρήξης. Είναι γνωστή και ανοιχτή η συζήτηση για το αν οι εσωτερικές εκπαιδευτικές και ερευνητικές πολιτικές προσαρμόζονται σε έξωθεν οδηγίες: ο νόμος της Διαμαντοπούλου του 2011 ήταν κατά λέξη μετάφραση του ολλανδικού νόμου για τα ΑΕΙ, ενώ ο Αντώνης Λιάκος αναρωτήθηκε χτες για το ποιος καθορίζει τις ερευνητικές ατζέντες. Το ζήτημα των «καλών πρακτικών» μας φέρνει αντιμέτωπους και αντιμέτωπους με τα ισοπεδωτικά ερωτηματολόγια και συστήματα αξιολόγησης που κατασκευάζουν νέες ακαδημαϊκές «αυθεντίες», με τον υποτιθέμενο «δημοκρατισμό» των ιστορικών σπουδών που έρχεται σε αντίθεση με την άνιση κατανομή των κρατικών χρηματοδοτήσεων ανάμεσα στα αντικείμενα και τα τμήματα, ανάμεσα στην περιφέρεια και το κέντρο, ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, με συνέπεια όλων αυτών την υποβάθμιση του επαγγελματικού κύρους των ιστορικών σπουδών στην κυρίαρχη αγορά των επιστημών και την ηχηρή απουσία του επαγγέλματος του «ιστορικού» από τους επαγγελματικούς προσανατολισμούς που υποδεικνύονται ήδη από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αν οι παραπάνω συζητήσεις ανήκουν στη σφαίρα του πολιτικού, αφορούν δηλαδή σχέσεις δυναμικής διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτικούς πολιτισμούς του επιστητού, τότε οι «καλές πρακτικές» στην ιστορική διδασκαλία και έρευνα είναι ζήτημα δικής μας πολιτικής βούλησης να φανταστούμε, να υλοποιήσουμε ή να ενεργοποιήσουμε εκ νέου δυνατότητες παρέμβασης στα διεθνή κέντρα αποφάσεων και στα διεθνή ερευνητικά και διδακτικά πρότυπα: νέες επιστημονικές και επαγγελματικές συλλογικότητες που θα αντικαταστήσουν τους ανενεργούς φορείς διδασκόντων, διατμηματικά και διδρυματικά

προγράμματα σπουδών ανάμεσα στα ελληνικά και τα ευρωπαϊκά δημόσια πανεπιστήμια, συστηματική συμμετοχή σε διεθνή δημόσια φόρουμ συζητήσεων, κ.ά. Δυνατότητες στις οποίες πρέπει, νομίζω, να δοθεί κρίσιμος χώρος και ρόλος στους νέους ιστορικούς.

ΝΙΚΟΛΑΣ ΠΙΣΣΗΣ, ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ: Ως συμβολή στη στρογγυλή τράπεζα για την κατάσταση των ιστορικών σπουδών στη σημερινή συγκυρία θα επιχειρήσω μια επισκόπηση του γερμανικού παραδείγματος, ώστε στη συζήτηση να αναδειχθούν συγκλίσεις και αποκλίσεις ως προς τα καθ' ημάς. Οπωσδήποτε, οι ιδιαιτερότητες της Γερμανίας είναι πολλές και ουσιαστικές. Παρά τη συνολική υποχώρηση των ανθρωπιστικών σπουδών –μετρήσιμη μεταξύ άλλων με βάση τις προτιμήσεις και τους αριθμούς των φοιτητών και φοιτητριών– η ιστορική επιστήμη και η ιστορική κοινότητα εξακολουθούν να αποτελούν ένα λίγο-πολύ προστατευμένο περιβάλλον. Η χρηματοδότηση της έρευνας (κατά κύριο λόγο ομοσπονδιακή, δηλαδή κρατική, μέσω του οικείου ιδρύματος ερευνών, DFG, και του Υπουργείου Παιδείας και Έρευνας, BMBWF, λιγότερο από ιδιωτικά ιδρύματα και ακόμη λιγότερο από ευρωπαϊκά προγράμματα) είναι συγκριτικά απλόχερη, χωρίς (ακόμη) τα ποσοτικά κριτήρια της περιώνυμης *audit culture* να αποβαίνουν καθοριστικά στην αξιολόγηση των ερευνητικών προτάσεων. Η επιλογή αυτή αφενός ανταποκρίνεται στην προτεραιότητα που έχει δοθεί στη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της Γερμανίας στο διεθνές πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών, και αφετέρου, σε ό,τι αφορά ειδικά την ιστορική επιστήμη, δεν είναι άσχετη με τον κεντρικό, θεσμικό ρόλο που ανέλαβαν οι ιστορικοί στη διαδικασία επεξεργασίας της συλλογικής ενοχής εξ αιτίας του ναζισμού και των εγκλημάτων του· εξ ου και το κύρος που φαίνεται να απολαμβάνουν οι ιστορικοί ως ηθική συνείδηση του έθνους.

Είναι, όμως, αναγκαίες δύο επισημάνσεις που σκιαάζουν αρκετά αυτή τη ρόδινη εικόνα. Η πρώτη έχει να κάνει με την εργασιακή επισφάλεια των νέων ιστορικών. Κατά κανόνα, μόνο οι θέσεις των καθηγητών (κατόχων εδρών) στα πανεπιστήμια και των διευθυντών ερευνών στα ερευνητικά κέντρα είναι μόνιμες, ενώ το υπόλοιπο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό απασχολείται σε θέσεις χρηματοδοτούμενες είτε από εσωτερικούς είτε από εξωτερικούς πόρους, με δεδομένο χρονικό περιορισμό. Υπολογίζεται ότι το 72% των ιστορικών στα πανεπιστήμια (περίπου 2.400 άτομα) απασχολούνται σε τέτοιες θέσεις. Σε άλλα επιστημονικά πεδία το ποσοστό ανεβαίνει στο 80%, ενώ συνολικά στο προσωπικό ηλικίας κάτω

των 45 ετών φτάνει το 94%. Οι μόνιμες, καθηγητικές θέσεις υποχώρησαν στο διάστημα 2005-2020 από το 30% στο 20%, ενώ πολύ συχνά, μετά την αφυπηρέτηση των κατόχων τους, προκηρύσσονται ως Junior-professuren (αντίστοιχες του tenure track) και πάντως χωρίς παλαιότερα προνόμια, όπως οι θέσεις επιστημονικών συνεργατών-βοηθών της έδρας (Assistenten), τα οποία κοστίζουν.¹ Από μια άποψη το φαινόμενο δεν είναι νέο, αν αναλογιστεί κανείς τους υφηγητές (Privatdozenten) των γερμανικών πανεπιστημίων του 19ου αιώνα ή τις επισημάνσεις του Μαξ Βέμπερ στο κλασικό του δοκίμιο «Η επιστήμη ως επάγγελμα» σχετικά με τον ανταγωνισμό που μετατρέπει τους νέους επιστήμονες σε ακαδημαϊκούς επιχειρηματίες ή σε παίκτες ρουλέτας.² Εντούτοις, η τωρινή μεταβολή είναι ιδιαίτερα ραγδαία, καθώς προηγήθηκε το άνοιγμα, στις δεκαετίες του 1970 και 1980. Το πρόβλημα έχει τεθεί στη δημόσια σφαίρα, έχουν συγκροτηθεί ομάδες πίεσης,³ έχουν αναληφθεί και οι πρώτες, ατελέσφορες νομοθετικές πρωτοβουλίες. Η δημόσια συζήτηση δεν αφορά μόνο την ανάγκη να διανοιχθούν ρεαλιστικές επαγγελματικές προοπτικές στους νέους επιστήμονες, αλλά εστιάζει και στην πολιτική λογική που, με πρόσχημα την ανανέωση και την κινητικότητα στον ακαδημαϊκό χώρο, επιχειρεί να διατηρήσει χαμηλό το κόστος της μισθοδοσίας και της ασφάλισης, όπως και την κριτική στην προσαρμογή της έρευνας στους βραχυπρόθεσμους κύκλους των τριετών ή τετραετών προγραμμάτων, η οποία ευνοεί τον κομπορμισμό, την άκριτη υιοθέτηση των κυρίαρχων τάσεων, τις επιφανειακές, βιαστικές και ανώδυνες προσεγγίσεις, την αποφυγή του ρίσκου κ.ο.κ. Σε ψήφισμά του στο πλαίσιο του 53. Historikertag (το Παγερμανικό Ιστορικό Συνέδριο που οργανώνεται κάθε δύο χρόνια, βλ. και παρακάτω), τον Οκτώβριο του 2021, η Ένωση Γερμανών Ιστορικών (VHD) επεσήμανε τους κινδύνους που συνεπάγεται για την ποιότητα της ιστορικής έρευνας η κυριαρχία των επισφαλών και βραχυπρόθεσμων θέσεων απασχόλησης και ζήτησε δομικές μεταρρυθμίσεις που θα επιτρέψουν τη δημιουργία μόνιμων θέσεων πέραν των παραδοσιακών καθηγητικών.

Η δεύτερη επισήμανση αφορά το πολιτικό ειδικό βάρος της ιστορικής επιστήμης. Στην πραγματικότητα η «διαμάχη των ιστορικών» κατά

1. Εφημ. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19.9.2023.

2. Max Weber, *Η επιστήμη ως επάγγελμα – Κριτική της θεωρίας του Stammer – Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Μιχ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα, Παπαζήση, [2005], σ. 95-101.

3. Amrei Bahr, Kristin Eichhorn, Sebastian Kubon, *#IchBinHanna. Prekäre Wissenschaft in Deutschland*, Φρανκφούρτη, Suhrkamp, 2022.

τη δεκαετία του 1980⁴ γύρω από τον μοναδικό ή μη χαρακτήρα των ναζιστικών εγκλημάτων και ιδίως του Ολοκαυτώματος, συνιστούσε την κορύφωση της πολιτικής παρέμβασης των ιστορικών ή της δημόσιας πολιτικής συζήτησης με πρωταγωνιστικό ρόλο των ιστορικών. Έκτοτε, με λίγες εξαιρέσεις, προεκτάσεις της παλαιότερης συζήτησης, όπως λ.χ. η διαμάχη σχετικά με την έκθεση για τα εγκλήματα της Βέρμαχτ (σε δύο φάσεις: 1995-1999 και 2001-2004), το πολιτικό αυτό ειδικό βάρος έχει υποχωρήσει αισθητά.⁵ Ο παλαιότερος τύπος του στρατευμένου και πολιτικά ενεργού ιστορικού, όπως ήταν ο Hans-Ulrich Wehler, ο Thomas Nipperdey ή ο Heinrich-August Winkler, σταδιακά εκλείπει, ενώ προοδευτικοί και συντηρητικοί ιστορικοί τείνουν μάλλον να αγνοούν αλλήλους ή να περιορίζονται σε μεθοδολογικές διαμάχες σε επίπεδο βιβλιοκρισίας γύρω από την αξία της παραδοσιακής πολιτικής ιστορίας ή των πολιτισμικών σπουδών. Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται την απώλεια του κύρους των ιστορικών. Η ζήτηση για έναν δημόσιο ρόλο της ιστορικής επιστήμης, για εμπειριστατωμένες τοποθετήσεις αυθεντιών σε τρέχοντα ζητήματα, όπως και η αναγνώριση από την πλευρά της πολιτικής, είναι δεδομένη. Λ.χ. το 2014 η τότε καγκελάριος Μέρκελ επέλεξε ως κεντρικό ομιλητή της εκδήλωσης για τα εξηκοστά της γενέθλια τον ιστορικό Jürgen Osterhammel. Είναι όμως ενδεικτικό ότι ο σπουδαίος ιστορικός της παγκόσμιας ιστορίας δεν εκπροσωπεί μια πολιτικά στρατευμένη ιστοριογραφία αλλά μια μη τελεολογική ιστορία της «μεταμόρφωσης του κόσμου» κατά τη νεωτερικότητα, της παγκοσμιοποίησης, του εκσυγχρονισμού, της ανάδυσης των εθνικών κρατών, μια ιστορική ερμηνεία χωρίς πολιτικές και φιλοσοφικές παραδοχές και δεσμεύσεις, και χωρίς δεδομένη κατεύθυνση (αντίθετα λ.χ. από την *Ιστορία της Δύσης* του Winkler), που θεωρήθηκε ότι συνάδει με τον πραγματισμό, τον αυτοσχεδιασμό και τους εν γένει βραχυπρόθεσμους ορίζοντες της πολιτικής της Μέρκελ.

Από την περίοδο της προσφυγικής κρίσης του φθινοπώρου του 2015 μπορεί να γίνει λόγος για μια επανάκαμψη της τρέχουσας πολιτικής στην

4. Κωνσταντίνος Λούλος, «Εθνική συνείδηση και δημόσια χρήση της ιστορίας στη σύγχρονη Γερμανία. Προβλήματα “υπέρβασης του παρελθόντος”», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 177-187· Κωνσταντίνος Καβουλάκος, «Δημόσια χρήση της ιστορίας και συλλογική ταυτότητα. Οι ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις της διαμάχης των ιστορικών στη Γερμανία», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 109-132.

5. Για τα παρακάτω, βλ. Frank Bösch, «Wie politisch kann, soll und muss Geschichtsschreibungsein», *Zeitgeschichte online*, 6.9.2022, <https://zeitgeschichte-online.de/themen/frank-boesch-teil-3-wie-politisch-kann-soll-und-muss-geschichts-schreibung-sein> (τελευταία ανάκτηση 1.10.2023).

ατζέντα των ιστορικών, η οποία σχετίζεται με την πολιτική της τότε γερμανικής κυβέρνησης του Μεγάλου Συνασπισμού και με την άνοδο της ξενοφοβικής Ακροδεξιάς. Ευρεία συζήτηση προκάλεσε ένα ψήφισμα της Ένωσης Γερμανών Ιστορικών στο πλαίσιο του 52. Historikertag στο Μύνστερ, τον Σεπτέμβριο του 2018.⁶ Το ψήφισμα επεσήμαινε τον κίνδυνο για τη δημοκρατία από την άνοδο της Άκρας Δεξιάς και επιχειρηματολογούσε υπέρ της αποδοχής της μετανάστευσης ως μιας ιστορικής σταθεράς, που σε βάθος χρόνου συνιστούσε πλούτο για τη γερμανική κοινωνία και όχι μόνο. Οι αντιδράσεις από τον συντηρητικό Τύπο, αλλά και από φιλελεύθερους ιστορικούς, αμφισβήτησαν το αν νομιμοποιείται η ιστορική κοινότητα να εκφέρει κανονιστικό λόγο και να παρεμβαίνει από καθέδρας στην πολιτική επικαιρότητα, ενώ αρκετοί κατηγόρησαν την πλειονότητα των ιστορικών, που ενέκρινε το ψήφισμα, για υπηρεσίες προς την τότε κυβέρνηση και για συμμόρφωση προς τις επιταγές της κυρίαρχης ιδεολογίας, η οποία βρίσκεται «αριστερά του κέντρου».⁷ Οι ενστάσεις που διατυπώθηκαν δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη πρωτοτυπία, εκτός ίσως από μια τοποθέτηση, που μου δίνει την ευκαιρία για ορισμένες πρόχειρες, καταληκτικές παρατηρήσεις, προς συζήτηση:

Ο ιστορικός Manfred Hettling παρατήρησε ότι η υπόρρητη παραδοχή του ψηφίσματος πως η ιστορία διδάσκει, η αντίληψη πως είμαστε σε θέση να εξάγουμε διδάγματα για το παρόν από τη γνώση του παρελθόντος, αντιβαίνει προς τη νεωτερική έννοια της ιστορίας.⁸ Πράγματι, σύμφωνα με τις αναλύσεις του Reinhart Koselleck, η αντίληψη της ιστορίας ως δασκάλας της ζωής (*historia magistra vitae*) συνιστούσε την προνεωτερική σταθερά, η οποία αποδομήθηκε υπό την εμπειρία των ριζικών αλλαγών στην πρόσληψη του ιστορικού χρόνου, που επέφερε η νεωτερικότητα. Αν μέχρι την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, χονδρικά, το παρελθόν θεωρούνταν ουσιωδώς ανάλογο προς το παρόν και το μέλλον, η απόκλιση μεταξύ του χώρου των εμπειριών (*Erfahrungsraum*) και του ορίζοντα των

6. Είναι αναγκαία η σημείωση ότι το συνέδριο της Ένωσης (Historikertag) αποτελεί όχι μόνο το πιο κεντρικό φόρουμ της ιστορικής κοινότητας στη Γερμανία, έναν δείκτη για τρέχουσες τάσεις και εντάσεις, αλλά και ένα δημόσιο γεγονός που καλύπτεται από τον Τύπο. Το 2023 την εναρκτήρια ομιλία εκφώνησε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Στάινμαγερ, το 2018 ο Πρόεδρος της Βουλής Σόιμπλε, το 2010 η καγκελάρια Μέρκελ κ.ά. Για την ιστορία των Historikertage, βλ. Matthias Berg κ.ά. (επιμ.), *Die versammelte Zunft. Historikerverband und Historikertage in Deutschland 1893-2000*, Γκαίτιγκεν, Wallstein, 2018.

7. Μεταξύ άλλων εφημερίδων βλ. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29.9.2018 και 10.10.2018.

8. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31.10.2018.

προσδοκιών (Erwartungshorizont) ως συνέπεια της ιλιγγιώδους επιτάχυνσης της ιστορικής αλλαγής οδήγησε στην εγκατάλειψη της παλαιότερης αντίληψης και στην αντικατάστασή της με την ιδέα της προόδου, με την προσδοκία ενός ριζικά διαφορετικού μέλλοντος.⁹ Υπό την έννοια αυτή η επιστροφή της πεποιθήσεως ότι οι ιστορικοί αντλούν και μεταδίδουν διδάγματα από την ιστορική εμπειρία, εφόσον η ιστορία δυνάμει επαναλαμβάνεται, συνιστά σύμπτωμα της κρίσης της νεωτερικής ιστορικής συνειδησίας. Η κρίση αυτή αποτελεί, βέβαια, κοινή διαπίστωση της θεωρίας των τελευταίων δεκαετιών, έστω και με διαμετρικά αποκλίνουσες ερμηνείες (κυριαρχία του παροντισμού, κατά τον Francois Hartog – ανάδυση της πολιτισμικής μνήμης, κατά την Aleida Assmann). Το λεγόμενο τέλος των ιδεολογιών, η συνειδητοποίηση του πεπερασμένου των φυσικών πόρων και επομένως της «ανάπτυξης», η κλιματική αλλαγή, οι διαδοχικές οικονομικές κρίσεις από τη δεκαετία του 1970, πιο πρόσφατα η πανδημία, έχουν ασφαλώς κλονίσει την πίστη στην πρόοδο. Η εντεινόμενη αίσθηση, αν όχι βεβαιότητα, ότι όχι μόνο η πρόοδος δεν είναι αυτονόητη, το μέλλον κατ' ανάγκην καλύτερο ή ριζικά διαφορετικό από το παρελθόν, αλλά και ότι οι ερχόμενες γενιές δεν θα ζήσουν υπό καλύτερους όρους από τις παρούσες και τις προηγούμενες, επίγνωση που μπορεί να ήρθε στην Ελλάδα με σχετική καθυστέρηση, αλλά πάντως με εξαιρετική δριμύτητα εξ αιτίας της κρίσης χρέους, δεν μπορεί παρά να μεταβάλλει το τοπίο της ιστορίας, τις προϋποθέσεις και τις συνέπειες του λόγου των ιστορικών.

Στα συμφραζόμενα αυτά μπορεί να γίνει κατανοητό το εντεινόμενο αίτημα για έναν νέο δημόσιο ρόλο της ιστορίας, για έναν τεκμηριωμένο λόγο που θα απαντά στη διάχυτη ανασφάλεια. Απέναντι στην ακαδημαϊκή περιθωριοποίηση των ανθρωπιστικών σπουδών, το αίτημα αυτό εκλαμβάνεται από αρκετούς ιστορικούς ως ευκαιρία, που ενίοτε αξιοποιείται δημιουργικά, ενίοτε λειτουργεί ως υπεραναπλήρωση που καταλήγει σε εκφράσεις μεγαλομανίας και αλόγιστου ακτιβισμού, όπως δείχνει η συζήτηση γύρω από το *History Manifesto* των Guldi και Armitage.¹⁰ Ενδεχομένως, η αμφισβήτηση του διδακτικού ρόλου της ιστορίας συνιστά πολυτέλεια ή αυτοχειρία στο πλαίσιο του ανταγωνισμού με τα άλλα επιστημονικά πεδία για

9. Reinhart Koselleck, «*Erfahrungsraum und Erwartungshorizont – zwei historische Kategorien*», ο ίδιος, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Φρανκφούρτη, Suhrkamp, 42000, σ. 349-375.

10. Jo Guldi, David Armitage, *The History Manifesto*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2014. Βλ. τη βιβλιοκρισία του Stefan Jordan στο φόρουμ H/Soz/Kult, 29.4. 2016, <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-23324> (τελευταία ανάκτηση 1.10.2023).

τη διανομή των περιορισμένων κονδυλίων. Αν «η ιστορία δεν διδάσκει», προς τι η χρηματοδότησή της; Αξίζει, όμως, να αναρωτηθεί κανείς αν ένας συμβατικός, καθησυχαστικός ιστορικός λόγος, η νομιμοποίηση του παρόντος μέσω ενός γενετικού εξορθολογισμού, η αφήγηση του «πώς φτάσαμε ως εδώ», που είναι ιδιαίτερα δημοφιλής και στη Γερμανία, ανταποκρίνεται στο πάγιο αίτημα για τη διάχυση και εμπάθυνση της ιστορικής παιδείας, για μια μη χρηστική σχέση με την ιστορική γνώση, που θα στοχεύει στην αμφισβήτηση των αυτονόητων, στην καλλιέργεια της αίσθησης της ιστορικότητας των φαινομένων του παρελθόντος αλλά και του παρόντος. Από την άλλη πλευρά, εξίσου νόμιμα και θεμιτά είναι αιτήματα για τη λογοδοσία της ιστορικής επιστήμης, όπως και κάθε άλλης, για τη σημασία της παραγόμενης γνώσης για το κοινωνικό σύνολο, πόσο μάλλον για τη δημόσια χρηματοδότηση της ιστορικής έρευνας. Τα κριτήρια, όμως, με βάση τα οποία θέτει η ιστορική έρευνα τα ερωτήματά της, επιλέγει τα αντικείμενα και τις προσεγγίσεις της, δεν είναι δυνατόν να υπαγορεύονται έξωθεν.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΑΡΑΦΗΣ, Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ: Σε αυτό το τραπέζι βρίσκομαι, υποθέτω, καθώς μ' έναν τρόπο φέρω δύο ιδιότητες: πρώτη αυτήν του υποψήφιου διδάκτορα ιστορίας και δεύτερη, παραλλήλως, αυτή του επαγγελματία ιστορικού. Κι αν η πρώτη ιδιότητα είναι σαφές σε τι αντιστοιχεί –υπάρχει εξ άλλου ένας κανονισμός σπουδών του πανεπιστημίου που την ορίζει– αλήθεια τι σημαίνει η δεύτερη; Ποιοι είναι σήμερα οι επαγγελματίες ιστορικοί; Στη διατύπωση του ερωτήματος εκ μέρους της οργανωτικής επιτροπής γίνεται αναφορά στην πρόσληψη του έργου των ιστορικών από τους πολίτες γενικότερα και, ακόμη, στο σύγχρονο ελληνικό οικονομικό περιβάλλον. Θα ξεκινήσω κάπως εμπειρικά και θα το διαβάσω όπως ακριβώς το έχω γράψει· η σύμπτωση με τη διατύπωση του Δημήτρη Δημητρόπουλου έρχεται να επιβεβαιώσει την αξιοπιστία της εμπειρίας: τις περισσότερες φορές που έχω συστηθεί με ανθρώπους σε παρέες, εννοώ παρέες πέραν των ακαδημαϊκών κύκλων, στο ερώτημα «τι δουλειά κάνεις;», μετά την απάντηση ότι είμαι ιστορικός, συνήθως έπεται μια ακόμη ερώτηση, η οποία αναζητά κάποια περαιτέρω διευκρίνιση: «δηλαδή τι κάνεις; γράφεις βιβλία;». Έχω την αίσθηση πως ευρύτερα η ιστορία, μολονότι επισημάνθηκε αρκετές φορές σε αυτό το διήμερο πως τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί η «κατανάλωσή» της, γίνεται αντιληπτή ως συγγραφή και όχι ως έρευνα. Αυτό το δεύτερο, στην πραγματικότητα μεγάλο τμήμα πολιτών δεν το κατανοεί αμέσως:

αντιλαμβάνεται ευκολότερα τι είναι η έρευνα σε ένα εργαστήριο βιολογίας ή χημείας αλλά όχι τι είναι η ιστορική έρευνα.

Αλλά και θεσμικά, αλήθεια ποια είναι η επαγγελματική ταυτότητα του ιστορικού; Ποια τα επαγγελματικά του δικαιώματα; Και εννοώ πέραν των συγκεκριμένων ακαδημαϊκών/ερευνητικών θέσεων, που εξ άλλου εδώ και καιρό βαίνουν συνεχώς μειούμενες. Ας επισημάνουμε, άλλη μια φορά, το παράδειγμα της μέσης εκπαίδευσης: στον Πίνακα Κλάδων και Ειδικοτήτων Εκπαιδευτικών Δημόσιας Εκπαίδευσης οι απόφοιτοι τμημάτων ιστορίας και αρχαιολογίας κατατάσσονται στον κλάδο «ΠΕ02 Φιλολόγων». Άρα ποια είναι ακριβώς η επαγγελματική ταυτότητα ενός ιστορικού; Ας την ορίσουμε κάπως πρόχειρα και με την επισφάλεια που φέρει κάθε γενική/αφαιρετική διατύπωση: επαγγελματίας ιστορικός είναι αυτός που βιοπορίζεται από την ιστορική έρευνα.

Τι σημαίνει αυτό όμως το 2022; (Την εργασιακή επισφάλεια, τμήμα της σημερινής προβληματικής, που ήλθε και επανήλθε και στη χθεσινή συζήτηση, θα μας δοθεί η ευκαιρία να την συζητήσουμε στη συνέχεια.) Η ιστορική έρευνα διεξάγεται στα ερευνητικά ινστιτούτα και στα ΑΕΙ. Εγώ μπορώ κυρίως να εισφέρω στη συζήτηση, εμπειρικά, την οπτική ενός εργαζόμενου στην ιστορική έρευνα και παράλληλα διδακτορικού σπουδαστή. Στο δικό μου ακαδημαϊκό στάτους, του υποψήφιου διδάκτορα δηλαδή, τα δύο αυτά συμπλέκονται μ' έναν σαφή τρόπο: αφ' ενός η ιδιότητα του ενεργού υποψήφιου διδάκτορα μοιάζει σχεδόν απαραίτητη προϋπόθεση για να εργαστεί κανείς σε κάποιο ερευνητικό έργο, αφ' ετέρου αυτό το έργο συνθηθέστατα δεν σχετίζεται άμεσα με τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα –συνθήκη η οποία μπορεί να οδηγεί ενίοτε σε αυτό που επισημάνθηκε εχθές ως σπατάλη διανοητικών δυνάμεων, αλλά προσωπικά δεν την θεωρώ κατ' ανάγκην αρνητική. Αντίθετα, νομίζω ότι η συμμετοχή σε έργα, συλλογικά συνήθως, που δεν ταυτίζονται με τα άμεσα προσωπικά ερευνητικά ενδιαφέροντα καθενός, μπορεί να ενισχύσει και τη διανοητική συγκρότησή μας, μέσα από ένα διαφορετικό δρομολόγιο από εκείνο της μοναχικής μελέτης. Κι αυτό γιατί πιστεύω ότι η ιστορία, και σίγουρα η ιστορική έρευνα, μπορεί να αποτελεί συλλογική πράξη που διεξάγεται από ομάδες και προϋποθέτει τη συνεχή ανταλλαγή απόψεων, την επισήμανση του προβλήματος, τη διαφωνία ή τη συμφωνία σε πολλαπλά επίπεδα, από τον σωστό τρόπο καταγραφής της ιστορικής πληροφορίας μέχρι την ερμηνεία των δεδομένων, την κατάληξη, τελικά, σε κάποιο, υπό αίρεση ούτως ή άλλως, ερευνητικό συμπέρασμα.

Στο δεύτερο σκέλος της ερώτησης σχετικά με το πόσο ανοιχτοί είμαστε στην ανταλλαγή καλών πρακτικών με άλλους επιστημονικούς κλά-

δους, αν το καταλαβαίνω καλά, υποκρύπτεται μια αμφιβολία ή ανησυχία για το αν οι σύγχρονες ιστορικές εργασίες μπορούν να χαρακτηριστούν με επάρκεια διεπιστημονικές. Δεν νομίζω ότι σήμερα αποτελεί το βασικό πρόβλημα της ιστορικής έρευνας, καθώς όλο και περισσότερο η ιστορία συνομιλεί και με άλλες επιστήμες, πέραν των ανθρωπιστικών και κοινωνικών, αν και, σε επίπεδο καλών πρακτικών, ομολογώ πως καταρχήν δυσκολεύομαι να καταλάβω τι μπορεί να αλιεύσει, ως πούμε για παράδειγμα, από τις πειθαρχίες των σκληρών θετικών επιστημών. Είναι εμφανές, επίσης, ότι στην εποχή μας, κατά την οποία μεγάλο τμήμα της έρευνας, αρχαικής και βιβλιογραφικής, διεξάγεται διαδικτυακά, η εξωστρέφεια είναι εντονότερη και εύλογα απαιτούμενη. Επισημάνθηκε και χτες: είναι πιο εύκολα και ταχύτερα προσβάσιμη από παλαιότερα η διεθνής βιβλιογραφία (για να είμαστε ειλικρινείς συνηθέστατα μέσω της διαδικτυακής πειρατείας, αλλά αυτό είναι ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται με τις οικονομικές δυνατότητες των πανεπιστημιακών και ιδρυματικών βιβλιοθηκών και τη συστηματική υποχρηματοδότησή τους) και βέβαια είναι πολύ πιο εύκολο να κάνει κανείς μια διεθνή δημοσίευση σήμερα, σε σχέση με παλαιότερα. Στην πραγματικότητα στους ανθρώπους της γενιάς μου κυριαρχεί ένα άγχος, ένα πιεστικό κυνήγι δημοσιεύσεων, ει δυνατόν διεθνών, ακόμη κι αν κάποιες φορές δεν είμαστε απολύτως έτοιμοι να καταθέσουμε τα πορίσματά μας. Μοιάζει σαν το κυνήγι ενός γρήγορου τρένου που πρέπει τώρα να το προλάβουμε... Κι αυτό το άγχος, βέβαια, είναι εύλογο. Η σχέση προσφοράς και ζήτησης, για να το πω αρκετά χονδροειδώς, είναι τέτοια που δεν αφήνει πολλά περιθώρια αισιοδοξίας για το επαγγελματικό μέλλον καθενός από εμάς, μετά την υποστήριξη της διατριβής.

Ένα τρίτο σημείο αφορά στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες. Τα τελευταία χρόνια έχω εργαστεί, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, σε έργα που είτε μπορούν να περιληφθούν στα «Digital Humanities», είτε μπορούν να περιληφθούν σε μια γκριζα ζώνη, πολύ κοντά σε αυτά, μολονότι ο ίδιος δεν θεωρώ ότι καταπιάνομαι ουσιαστικά, εννοώ θεωρητικά, με αυτό το πεδίο. Είναι προφανές πως πρόκειται για επαγγελματική διέξοδο και εξηγούμαι: η διατύπωσή μου αυτή δεν είναι αρνητική αλλά απλώς διαπιστωτική. Σήμερα, όταν ένας ακαδημαϊκός φορέας αναζητά χρηματοδότηση, είτε καταθέτοντας πρόταση σε κάποια ανοιχτή πρόσκληση δημόσιου φορέα (η τελευταία προκήρυξη του ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση της βασικής έρευνας ήταν απολύτως προσανατολισμένη στην παραγωγή ψηφιακών εργαλείων για την ιστορική έρευνα) είτε απευθυνόμενος σε κάποιον ιδιώτη, είναι πολύ ασφαλέστερο να το κάνει προτείνοντας κάτι ψηφιακό. Με δεδομένο ότι είμαστε στην αποδρομή της επετείου για τα

200 χρόνια από το 1821, την οποία και λόγω προσωπικού ερευνητικού ενδιαφέροντος παρακολούθησα περισσότερο στενά, θα διατυπώσω ένα σχόλιο σχετικά με τα ψηφιακά έργα που παρήχθησαν σε αυτή την επετειακή συγκυρία. Μολονότι η πανδημία έδωσε την απόλυτη πρωτοκαθεδρία στον ψηφιακό κόσμο και τώρα ζούμε στον μετεωρισμό μεταξύ των πολλαπλών μείξεων ψηφιακού και αναλογικού, η παραγωγή έγκυρων ηλεκτρονικών κόμβων δεν αποδείχθηκε πλούσια. Πολύ περισσότερο που οι ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες δεν είναι απλώς κατασκευή ιστοσελίδων αλλά συγκρότηση νέων εργαλείων έρευνας. Δεν λέω ότι δεν έγινε τίποτα, έγιναν αρκετά, αλλά δεν διαβλέπει κανείς μια σχετικά συγκροτημένη μετάβαση στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες, στην ψηφιακή ιστορία. Νομίζω ότι αυτό αποτυπώνει έναν δισταγμό της επιστημονικής κοινότητας ή ίσως αναζητούμε ακόμη να κατανοήσουμε και να ορίσουμε τι είναι τα ψηφιακά εργαλεία έρευνας, ώστε εν τέλει να τα υλοποιήσουμε.

Ποιες είναι οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι νέοι ιστορικοί σήμερα; Η πληθώρα πανεπιστημιακών τμημάτων, πολλές φορές με συναφή ή ίδια αντικείμενα, ήταν κατά βάση θετική εξέλιξη. Ανταποκρινόταν σε αυτό που συνέβη στη χώρα και την ανώτατη εκπαίδευση μετά το '74 και κυρίως μετά τον νόμο του 1982, τον εκδημοκρατισμό και συνεπώς τη μαζικοποίηση του πανεπιστημίου και, βέβαια, την κοινωνική ανέλιξη ή τουλάχιστον την προσπάθεια για επίτευξή της μέσω του πανεπιστημίου. Σήμερα, για περισσότερο ήδη από μια δεκαετία, αυτή η κοινωνική συνθήκη δοκιμάζει συνεχώς τα όριά της και μάλλον απαισιόδοξος μπορεί να είναι κανείς. Όταν μου ζητήθηκε να συμμετάσχω σε αυτήν τη στρογγυλή τράπεζα, είχα σκεφτεί να αποφύγω οποιαδήποτε προσωπική αναφορά, αλλά δεν τα κατάφερα. Θα αρκεστώ στην προσωπική μου σπουδαστική εμπειρία, θεωρώντας πως δεν μακραίνει πολύ από αντίστοιχες εμπειρίες και αγώνες των συναδέλφων της γενιάς μου.

Παιδί μικροαστικής οικογένειας λιανεμπόρων, σε μια αθηναϊκή συνοικία, μπήκα στο Πανεπιστήμιο το 2007, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, εξ αποτυχίας, αφού η πρώτη μου επιλογή ήταν το Τμήμα Φιλολογίας –το λέω απλώς για να θυμόμαστε πάντοτε όταν μιλάμε για τις σπουδές ιστορίας και τον τρόπο εισαγωγής μέσω πανελλαδικών εξετάσεων. Βίωσα ως φοιτητής τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου και τον αντίκτυπό της. Ένας καθηγητής μας, τότε, σύνοδος σε αυτό το διήμερο, στο φθινοπωρινό εξάμηνο του 2009, μιλώντας για την έννοια της γενιάς στην ιστορία, μας έλεγε ότι συμβάντα τόσο επιδραστικά όπως αυτό μπορούν να χαρακτηρίσουν μια ολόκληρη γενιά. Δεν είμαστε, όμως, η γενιά του Γρηγορόπουλου, ο χρόνος αποδείχτηκε πιο πυκνός.

Ήρθε η οικονομική κρίση. Δώσαμε εξετάσεις για εισαγωγή στο μεταπτυχιακό ιστορίας στην καρδιά της κρίσης, περισσότερο από μεράκι παρά γιατί αυτό θα μας άνοιγε κάποια επαγγελματική διέξοδο. Στη συνέχεια, ξεκινήσαμε τις διδακτορικές μας σπουδές σε ένα πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον ασταθές. Η εγγραφή μου στο διδακτορικό έγινε στις 2 Ιουλίου 2015 και το δημοψήφισμα στις 5 Ιουλίου. Ειπώθηκε εχθές από την κυρία Έφη Αβδελά πως θέλει τόλμη σε αυτά τα χρόνια να ξεκινήσει κανείς διδακτορικό. Ίσως, πάντως, εμείς μάλλον δεν το πολυσκεφτήκαμε.

Με αυτά, χωρίς καμία απολύτως διάθεση διεκτραγώδησης, απλά θέλω να επισημάνω το κοινωνικό πλαίσιο, όπως τουλάχιστον μπορώ να το αναγνώσω και να θέσω εαυτόν εντός του. Και μετά έρχεται η επισφαλής εργασία που είναι και το ερώτημα που τέθηκε. Ας σημειώσω κι αυτό, για την απόλυτη ακρίβεια: εγώ αισθάνομαι ότι είμαι από τους τυχερούς, γιατί δεν έμεινα στην ουσία άνεργος από το 2015. Αλλά, αν αντιστρέψουμε αυτήν τη διατύπωση, μπορεί να καταλάβει κανείς τις αγωνίες μας, που κυριαρχούν στις συζητήσεις μας. Και θέλω να θέσω προς συζήτηση δύο σημεία. Το πρώτο, την τελευταία δεκαετία γίνεται πολύς λόγος για το brain drain, αλλά και την αντιστροφή του, το brain gain. Μολονότι δεν είμαι από τους ανθρώπους που σκέφτηκαν την αναζήτηση επαγγελματικής ή σπουδαστικής εξέλιξης στο εξωτερικό, δεν είμαι καθόλου σίγουρος ότι συμφωνώ με αυτήν την προσέγγιση. Από την άλλη, δεν μιλάμε για ένα πιο ουσιαστικό brain drain. Ενώ τους συναδέλφους που είτε ξεκίνησαν διατριβές είτε έκαναν συζητήσεις με καθηγητές ή καθηγήτριες για το θέμα της διατριβής που θα μπορούσαν να αναλάβουν, και τελικά το εγκατέλειψαν όχι γιατί τους απέτρεψαν εξ αιτίας κάποιων αδυναμιών τους, αλλά για οικονομικούς λόγους. Μ' έναν σαφή τρόπο, πια, το μαζικό πανεπιστήμιο σε όλες τις βαθμίδες του στενεύει πολύ. Το δεύτερο σημείο αφορά τη συνεχή υποχρηματοδότηση των ανθρωπιστικών σπουδών και την έλλειψη επαρκών υποτροφιών. Αυτά είναι γνωστά σε όλους μας, μάλλον αποτελούν σχεδόν κοινούς τόπους, αλλά στη συγκυρία μας η πίεση αυτών των συνθηκών αποκτά όλο και εντονότερα χαρακτηριστικά.

Τα παραπάνω μας μεταφέρουν από την κατάσταση επισφάλειας οριακά σχεδόν σε ένα αίσθημα ματαιότητας. Η απάντησή μου στο ερώτημα σχετικά με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι νέοι ιστορικοί, είναι μάλλον ζοφερή, χωρίς να μπορώ να αφήσω κάποια χαραμάδα φωτός κάτω από την αράδα. Η επιλογή αυτή είναι εσκεμμένη, αλλά όχι προϊόν χάλκευσης· επιχείρησα απλώς να αποδώσω το κλίμα, τις αγωνίες και τα συναισθήματα που επικρατούν στις ιδιωτικές μας συζητήσεις.

